

Memmedli, Marziye - Çelik, Muharrem Yunus, “Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu’nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, ss.403-428. DOI: 10.31765/karen.798722

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

TÜRK VE RUS KAYNAKLARINA GÖRE KAFKAS İSLAM ORDUSU’NUN KAFKASYA HAREKÂTINA YENİ BİR BAKIŞ *

Marziye MEMMEDLİ** - Muharrem Yunus ÇELİK***

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Dr. Öğr. Üyesi,
Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Karabük/TÜRKİYE
✉ marziyemmedli78@gmail.com

ORCID : 0000-0001-6993-5822

*** Yüksek Lisans,
Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Karabük /TÜRKİYE
✉ yunusvan@hotmail.com

ORCID : 0000-0003-2872-8071

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti,
Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan Halk
Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya Dağlı Cum-
huriyeti, Bolşevikler

Keywords: Ottoman State, Caucasian Is-
lamic Army, Azerbaijan People's Repub-
lic, North Caucasus Mountain Republic,
Bolsheviks

Öz: Osmanlı Devleti’nin Kafkasya politikası bu bölgede çıkarları olan İran ve Rusya gibi devletlerin politikasına ters düştüğünden Osmanlı Devleti sadece Kafkasya’nın Müslüman nüfusuna manevi yardımlarda bulunmakla yetinmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya bölgesine girmek için ilk ve tek fırsatını 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndaki müttefiki olan Almanya arasında imzalanan Brest Litovsk Barış Antlaşması’yla yakalamış ve bu fırsatı elden kaçırmamak adına anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından bölgeye askeri harekâta başlamıştır. Bölgedeki Türk ve Müslüman halklarına yardım ve kendi devlet politikasını yürütmek adına özel olarak Kafkas İslam Ordusu’nu kurmuş ve bu ordu Kafkasya’daki Türk ve Müslümanların bölgedeki Ermeni-Bolşevik mezalimine karşı tek umut yeri olmuştur. Hem Güney Kafkasya’da kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hem Kuzey Kafkasya’daki Dağlı Cumhuriyeti, Kafkas İslam Ordusu’nu kendi kurtarıcısı olarak görmüş, bölgeye yerleşen Türk askerlerinin yardımlarıyla onlara karşı yapılan katliamın karşısında yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin 1918 yılında imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması bu yardımı kısa süreli kılmış ve Kafkas İslam Ordusu anlaşmanın maddelerine uygun olarak bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu ise yeni kurulmuş devletleri, Bolşeviklerin Kızıl Ordusu, çar taraftarlarının Beyaz Ordusu ve Antante devletlerinden bölgenin büyük kısmını manda hukukuna almış İngiltere karşısında zayıf duruma düşürmüş ve sonuçta Bolşeviklerin işgaliyle yeni kurulmuş cumhuriyetler tarih sahnesinden kaldırılmıştır.

A NEW LOOK AT THE CAUCASIA OPERATION OF THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY ACCORDING TO TURKISH AND RUSSIAN SOURCES

Abstract: Since the Ottoman Empire's policy on the Caucasus contradicted the policies of states such as Iran and Russia, which had interests in this region, the Ottoman Empire was contented with only providing moral aid to the Muslim population of the Caucasus. The first and only opportunity of the Ottoman Empire to enter the Caucasus region was with the Brest Litovsk Peace Treaty signed between Soviet Russia and Germany, which was the Ottoman

Geliş Tarihi / Received Date: 03.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 28.12.2020

State's ally in World War I. after the Bolshevik Revolution of 1917. In order not to miss this opportunity, it started military operations in the region right after the signing of the agreement. In order to help the Turkish and Muslim peoples in the region and to carry out their own state policy, the Caucasian Islamic Army was established and this army became the only place of hope against the Armenian-Bolshevik atrocities of Turks and Muslims in the Caucasus. Both the Azerbaijan Democratic Republic established in the South Caucasus and the Mount inous Republic in the North Caucasus saw the Caucasian Islamic Army as their savior, and took part in the

massacre against them with the help of the Turkish soldiers who settled in the region. However, the Armistice of Mondros, signed by the Ottoman Empire in 1918, made this aid short and the Caucasian Islamic Army had to withdraw from the region in accordance with the provisions of the agreement. This put the newly established states in a weakness against the Bolsheviks' Red Army, the White Army of the tsarist supporters, and the Great Britain, which adopted the mandate from the Antante states and ultimately the newly established republics were removed from the stage of history with the invasion of the Bolsheviks.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan ilk ilişkileri XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Kafkasya bölgesi özellikle de Azerbaycan XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve İran arasında mücadele alanı olmuştur. Daha sonra bu mücadeleye XVI. yüzyılda Rus İmparatorluğu da dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti Kafkasya politikalarını kendisine sadık hanlar ve diğer beylikler ile yürütmüş ancak bölgenin dini ve toplumsal yapısına dokunmamıştır. Ancak XVIII. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nu Kafkasya için bir tehdit olarak görmeye başlamış ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ı kaybetmesinin ardından Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Rus İmparatorluğu'nun planlı bir şekilde hareket ederek Kafkasya'ya gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun pasif siyaseti, Rus İmparatorluğu'na hemen teslim olmak istemeyen Kafkas Türk-Müslüman topluluklarını farklı arayışlara itmiştir.¹

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girer girmez başta Enver Paşa olmak üzere, İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri dış politikada Turancılığı uygulamaya başlamıştır. Bu düşünceyle Enver Paşa, Kafkasya'daki Türklerin ve diğer milletlerin Rus İmparatorluğu'na karşı girişecekleri her türlü hareketin yanında olmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sürerken Enver Paşa diğer cephelerdeki yenilgileri dikkate almadan Kafkasya'ya birlik yollayarak bu bölgeyi ele geçirmek ve Turan idealini gerçekleştirmek istemiştir. Genç Türklerin bu düşünceyle yaptıkları çalışmalar Rus İmparatorluğu'nu da endişelendirmiştir.²

Rusya'da iş karışıklıklar sürerken, Ermeniler de Azerbaycan Türklerine karşı vahşet ve katliam yapmaya başlamışlardır. Bu durum bölgede yaşayan Türkleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etmiştir. Kafkasya'da karışıklıkların artması ve Türklerin yardım isteği çağrısı karşısında Enver Paşa, Kafkasya üzerine harekât düzenlemeyi daha fazla düşünmeye başlamıştır. Enver Paşa'nın 5 Nisan 1918 tarihli emriyle Azerbaycan'da bir kolordunun oluşturulması amacıyla birlikler yollanmıştır.³ Bu esnada 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ve 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu iki genç devlet ile dostluk ve işbirliği antlaşması imzalamış ve onları desteklemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile 4 Haziran 1918'de imzalanan dostluk ve işbirliği antlaşması kapsamında Osmanlı Devleti, Azerbaycan tarafından talep edilmesi halinde düzen ve güvenliği sağlamak için bu ülkeye askeri yardımda bulunacaktır. Özellikle de antlaşmanın 4. maddesi bu anlamda çok önemli olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tekrar Osmanlı Devleti'nden askeri anlamda yardım istemiş ve böylece Kafkas

¹ Gökçe, 1979: 25.

² Karaköse, 2010: 111.

³ Cankorel, 2018: 44-45.

İslam Ordusu'nun kuruluşu hızlanmışır. Haliyle bu durum Almanya, İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bunun için bölgedeki Ermeni ve Gürcüleri kışkırtmışlardır. Daha sonra Enver Paşa, üvey kardeşi olan Nuri Paşa'yı Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak görevlendirerek Kafkasya'ya yollamıştır.⁴ Bu aşamadan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasıyla süreç hızlanmış ve Kafkas harekâtı başlamıştır.

Kafkas Türkleri, üzerinden yüzyıllar geçse de Kafkas İslam Ordusu'nun bölgedeki önemini hiçbir zaman unutmamıştır. Türkiye'de Kafkas İslam Ordusu konusunda yapılan çalışmaların azlığı sebebiyle ve bu alanda daha sonra yapılacak araştırmalara kaynak niteliği taşıması amacıyla çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Kafkas İslam Ordusu'nun Güney ve Kuzey Kafkasya harekâtını daha sonrasında Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması sonucunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Kafkasya'yı boşaltmaya başlaması ve akabinde Bolşeviklerin Kafkasya'yı işgal etmesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun geri çekilişi ele alınmıştır.

1. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı (Güney Kafkasya)

Kafkas İslam Ordusu teşkilatı 3 piyade ve bir süvari tümeninden ibarettir. Bir piyade tümeni kadrosu Acara, iki tümeni Azerbaycan ve bir süvari tümen kadrosu da Kuzey Kafkasya için düşünülmüştür. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na atanmasının ardından 25 Mart 1918 tarihinde yanında birkaç subayla birlikte önce Musul'a ve buradan da Tebriz üzerinden dolaşarak 8 Nisan 1918 tarihinde de Kafkas İslam Ordusu'nu kurmak için Milli Azerbaycan Hükümetinin geçici merkezi olan Gence'ye gelmiştir.⁵ Azerbaycan'ın başkenti 1918'de nüfusu 2 milyondan fazla olan Bakü'dür. Fakat Mart 1918'de Bolşevik Rusların desteği ile Ermenilerin yaptıkları Türk katliamının sonrasında Türklerin siyasi merkezi Gence'ye taşınmıştır. Gence, bu süreçte Bakü'nün alınmasına (15 Eylül 1918) kadar Azerbaycan'ın hem askeri hem de siyasi merkezi konumunda olmuştur.⁶ Nuri Paşa Gence'ye vardığında halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Azerbaycan'ın büyük devlet adamı Mehmet Emin Resulzade, Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişi hakkında: *"Cenubi Kafkas temsilcileri ile Türk temsilcileri Batum'daki müzakereler sırasında Nuri Paşa ile beraber birçok zabitler İran ve Karabağ istikametinden Gence'ye dâhil oldular. O zaman müthiş bir anarşiye maruz kalan, diğer taraftan da Bolşevik saldırılarıyla tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'nın gökten inmiş halaskar bir melek gibi kabul etmişti. Halkın ona gösterdiği itibar, Gence tarihinde görülmemiştir."*⁷

Nuri Paşa Gence'ye ulaştıktan sonra bölgedeki teşkilatlanmaya ehemmiyet vermiştir. Nuri Paşa 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya yazdığı bilgilendirme notunda, Azerbaycan'ın bir ulusal ordu oluşturma olanağının olduğunu, askerliğe layık pek çok insan bulunduğunu, bazı bölgelerde 10 milyon kiloya kadar erzak ve buğday olduğunu ancak ordu oluşumu için elbise, silah ve cephanesinin olmadığını ifade etmiştir. Kurulacak bir ordu için askere kumanda etmek için lazım gelen öğretmen, subay ve küçük zabitin gerekliliğini belirterek Osmanlı Devleti'nden ricacı olmuşlardır. Nuri Paşa'nın bu mektubuna karşılık Vehip Paşa, Azerbaycan Hükümeti'nin isteği üzerine Müslümanları Bolşevik zulmünden kurtarmak için muhtelif kuvvetli bir güçle Kazah üzerinden Gence istikametine gideceğini, bu müfreze süvarisinin Kazah ile Gence arasındaki istasyonlarında çarpışacağını ifade etmiştir. Bu istikamette 4 Haziran 1918 tarihinde⁸ Azer-

⁴ Yüceer, 1995: 52-66.

⁵ Önal, 2007: 8-9.

⁶ Kürkçüoğlu, 1994: 170-171.

⁷ Yaqublu, 2010: 18.

⁸ Batum'da 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan barış ve dostluk antlaşmasını Osmanlı hükümeti adına Adalet Bakanı, Senato Başkanı Halil Bey Menteşe ve Osmanlı Devleti Kafkasya Cephesi Komutanı Ferik Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Bey Hacınski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamışlardır. Yapılan antlaşma 11 madde ve iki ilave içermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 1993: 213-225, *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Yayın No: 9.

baycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmanın 4. maddesine göre; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi müracaatına uygun olarak Vehip Paşa'nın 7 Haziran 1918 tarihli verdiği emre göre; 5. Kafkas Fırkası'nın kurulunun Kazah üzerinden Gence'ye yollanmasını talep etmiştir. Fırkanın Ağstafa İstasyonu ile Gence'ye kadar katarla taşınması için şimdiden hazırlık yapılmasını ve bunun için gerekli olan her şeyin Kazah'a yollanmasını ifade etmiştir. Vehip Paşa, Nuri Paşa'nın kendi memurlarıyla iletişim halinde olmasını ve fırkanın nezdinde 2. Kafkas Kolordusu telsiz istasyonunun verilmesini ve fırkasının Nuri Paşa'nın emrinde Gence'de beklediğini bildirmiştir.⁹

Nuri Paşa henüz Azerbaycan'a gelmeden evvel bazı bölgelerde gönüllü silahlı birlikler oluşturulmuş ve bu birliklerin başında da tutsaklıktan kurtulan Türk subayları yer almıştır. Her köyün kendi birliğini oluşturması ve onu kumanda etmesi için tecrübeli kişilerden birine verilmesi kararı verilmiştir. Nuri Paşa Gence'ye vardıktan sonra Kerim Bey Vekilov adlı biriyle Batum'da olan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya malumat yollamış ve Azerbaycan'da olan ulusal birliklerin yetersizliği hususunda ikazda bulunmuştur. Bu bilgilendirmede ayrıca Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek üzere olduklarını ve şayet Bakü'nün kurtarılması durumunda ülkede daha tehlikeli bir vaziyetin söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Türk ordusunun ilk birliklerinin Azerbaycan harekâtının başladığı esnada Kafkasya İslam Hayriye Cemiyeti Üyesi Rıza Bey, 3. Ordu Komutanlığı ve Grup Komutanlığı'nın da yer aldığı bölge olan Kars'ta bulunmaktadır. Buradaki yazışmalara göre, Rıza Bey ve arkadaşları Kars'taki ordu kumandanlarıyla görüşerek hem Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'a hareketini hızlandırmaya çalışmışlar, hem de Türk kuvvetlerinin gideceği bölgelerde yerli ahalden gönüllü birliklerin meydana getirilmesi hususunda söz vermişler, mevzu ile alakalı olarak da Azerbaycan'a yollanan piyade ve süvari alaylarının komutanları tarafından Cemil Cahit Bey ve Zihni Bey'e gerekli talimatlar verilmiştir.¹⁰

Türk ordu birliklerinin harekâta başlayacağı günlerde, yani 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmadan sonra Azerbaycan tarafından askeri yardımın rica edilmesi, askeri münasebetlerde yeni bir döneme imzasını atmıştır.¹¹ Bu antlaşmaya göre, Azerbaycan'a yalnız muhafaza birlikleri değil, savaş yeteneğine sahip birliklerin de yollanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Vehip Paşa bahsi geçen antlaşmanın imzalandığı gün, 5. Kafkasya Tümeni'nin Kafkas İslam Ordusu'na verilmesi hususundaki emri imzalamıştır. Bu talimata göre Tümenin 9, 10 ve 13. Piyade alayları ile bir topçu alayı, derhal kendi mevkilerine teslim ederek Azerbaycan'a doğru hareket etmeliydiler. Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni harekâta başlamadan önce, Kazak-Gence yolunun korunması için görevlendirilen 9. Piyade Alayı ve bununla beraber mürettep 2. Süvari Alayı, artık Azerbaycan topraklarına girmişlerdir. 9. Piyade Alayı ise iki piyade bölüğü ile 4 Haziran'da Celaloğlu'ndan hareket edip 7 Haziran'da Kazak'a varmıştır. Alayın asıl kuvvetleri 9 Haziran'da Gence'dedir. Bu alayla 2. Süvari Alayı'nın genel kuvvetine "*Gence Müfrezesi*"¹² adı verilmiştir. Sefer talimatı alan Mürsel Paşa, yanındakilerle birlikte kısa bir zaman sonra harekete başlamıştır.¹³

Gence'de Ermeniler 600 mevcutlu bir tabur oluşturarak Müslüman ahaliyi tehdide başlamıştır. 5. Kafkas Tümeni'nin, Binbaşı Cemil Cahit Bey yönetimindeki, 9. Kafkas Alayı, 7 Haziran 1918 tarihinde Gence'ye ulaşmıştır. 5. Kafkas Tümeni 330 subay, 5.277'si muharip, 2.126'sı gayri

⁹ Yaqublu, 2010: 18-19.

¹⁰ Süleymanov, 2012: 210-211.

¹¹ Batum Antlaşmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şahin, 1996: 513-522.

¹² *Gence Müfrezesi*: 9. Kafkas Alayı İle Mürettep 2. Süvari Alayı'na "Gence Müfrezesi" ismi verilmiştir.

¹³ Süleymanov, 2012: 213-215.

muharip olmak üzere 7.400 asker, 1.939 hayvan ve yeterli lojistik destek unsurlarından oluşmaktadır. Gence Müfrezesi de 11 Haziran 1918 tarihinde Ermenilerin silahlarını toplayarak onları itaat altına almak için çalışmalara başlamıştır.¹⁴

Nuri Paşa'nın yaptığı ilk iş, Gence'de bulunan Ermeni çetelerini, Azerbaycan-Türk ordularından meydana gelen Gence Müfrezesi ile etkisiz hale getirmek olmuştur. Nuri Paşa, silahlı Ermenilerin saklandığı mahallelere gelerek, çetecilere ilk olarak teslim olmalarını ve silahlarını bırakmalarını söylemiştir. Ermenilerin bu çağrıyı dinlememeleri üzerine, 11 Haziran 1918'de çatışmalar başlamış ve 13-14 Haziran 1918'de Ermeniler silahlarıyla beraber tamamen teslim olmuşlardır. Böylece Kafkas İslam Ordusu, Ermeni mahallelerinde gerekli güvenliği sağlayarak Gence'de sükûneti tamamen tesis etmiştir. Özellikle uzun zamandır yokluk ve açlık çeken Ermeni ahali de bu vesileyle kurtarılmıştır. Hatta bazı Ermenilerin, Nuri Paşa'ya gelerek teşekkür ettikleri bile ifade edilmektedir.¹⁵

1.1 Gökçay (Göyçay) ve Salyan Muharebesi (27 Haziran / 12 Temmuz 1918)

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü muhafaza maksadıyla Gökçay bölgesindeki çarpışmalar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekâtı öncesinde oldukça mühimdir. Azerbaycan'ın tamamını ele geçirmek ve Gence'deki hükümeti dağıtmak isteyen Stephan Şaumyan ve Taşnakçı Ermeniler topladıkları kuvvet ile Kafkas İslam Ordusu'na yönelik harekât hazırlığına başlamışlardır. Kısa sürede 30 taburluk bir Ermeni-Rus-Bolşevik kuvvetinin Bakü'den Gence'ye doğru ilerlediği ve 15 Haziran'da Gökçay Kasabası'na yaklaştığı bilgisi gelmiştir. Gence açısından tehdit oluşturan bu ilerlemeyi durdurmak maksadıyla Gence'ye henüz gelmiş olan 10. Kafkas Alayı, Yarbay Osman Bey'in yönetiminde Gökçay bölgesine yani savaşa sevk edilmiştir. Alay, Gökçay'a vardıktan sonra doğruya doğru ilerleyerek 17 Haziran'da 28. Tabur hızlıca düşmana karşı keşif saldırısına katılmıştır.¹⁶

Türk ordusu ile Ermeni-Bolşevik ordusu, 17-30 Haziran 1918 tarihleri aralığında Gökçay Kasabası yakınlarında karşılaşmışlardır. Hava şartlarının olumsuzlukları ve imkânsızlıklar içerisinde mücadele veren Kafkas İslam Ordusu, sonunda Bolşevik-Ermeni ordusunu geri püskürtmeye muvaffak olmuş ve Bakü yolunda ilerlemesini sürdürmüştür. Ardından Salyan bölgesinde ikinci bir muharebe daha yaşanmış, 2 Temmuz 1918'e kadar süren çatışmalarda, düşman birlikleri 600 kadar zayıt vererek geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Daha sonra 12 Temmuz 1918'de, Türk Salyan Müfrezesi tarafından 450 asker, 12 makineli tüfek, iki top ve iki vapurdan oluşan düşmana karşı yeni bir taarruz yapılmış¹⁷ ve çok sayıda zayıt veren düşman, vapurlara binerek kaçmıştır.¹⁸

Gökçay ve Salyan'da kazanılan zafer, cephede inisiyatifin Kafkas İslam Ordusu'na geçmesine fırsat oluşturmuş; Türk ordusu artık taarruzda, Bolşevik-Ermeni ordusu ise savunma durumunda kalmıştır. Kafkas İslam Ordusu, ilk istikamet olarak Gökçay-Şamahı-Bakü karayolu, ikinci istikamet olarak Gence-Bakü demiryolu boyunca ilerlemeyi sürdürmüştür.¹⁹

1.2. Aksu ve Kürdemir Muharebeleri

Mürsel Paşa ve Nuri Paşa yalnız 5. Kafkas Tümeni'nin gücüyle Bakü'yü almanın mümkün olmayacağını farkındaydılar. Bu vaziyet Şark Ordular Grubu Kumandanlığına haber verilince bu kurum, Başkumandanlık Vekâleti'ne Batum'daki 38. Piyade Alayı ve bir Dağ Topçu Taburu'nun Azerbaycan'a yollanmasını önermiş ve Enver Paşa da bu teklifi uygun bulmuştur. 30

¹⁴ Kürkçüoğlu, 1994: 179.

¹⁵ Altunsoy, 2019: 70-71.

¹⁶ Şimşir, 2012: 36-37.

¹⁷ *Salyan Muharebesi*: Salyan Muharebesi'nde Türk müfrezesi 12 er şehit verirken, düşmanın kaybı ise 132 ölü olmuştur. Ayrıca düşmanın geri çekilmeye zorlanmasında KİO emrine giren Azerbaycan Türklerinden Binbaşı Nazım Ramazanof emrindeki birlikleri rolü önem taşımaktadır.

¹⁸ Bal, 2014: 196-197.

¹⁹ Türkmen, 2018: 32-33.

Haziran'da yola çıkan ve 14 Temmuz'da Ağstafa'ya varan 38. Piyade Alayı'nın; 37 subay, 2731 asker, 2092 tüfek, 16 tezgâhlı makineli tüfek, 4 güçlü dağ topu, 1 güçlü dağ bataryası bulunmaktadır.²⁰

Gökçay muharebeleri sürdüğü esnada Ermeniler, gemilerle Salyan'a saldırıya geçmiş, ancak bölgeye gönderilen Türk birliğinin başarılı taarruzu karşısında çok sayıda kayıp vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Toplamda yalnız 5.800 olan 5. Kafkas Tümeni geniş bir alandaki Birleşik Kuvvetleri (Bolşevik, Ermeni kuvvetleri) durdurmaya ve her şeye yetişmeye çabalamıştır. 5-28 Temmuz 1918'de meydana gelen Aksu, Kürdemir ve Şamahı muharebelerinde ise Gökçay muharebelerinde başarısızlığa uğrayan Bolşevik ve Ermeni birlikleri, Türk birliklerinin takibi altında geri çekilerek Kürdemir-Aksu hattında yeniden savunma oluşturmaya çalışmış ve 5 Temmuz 1918 tarihinde savunmaya geçen Türk kuvvetleri, yoğun muharebelerin ardından, 6 Temmuz'da Aksu'yu, 13 Temmuz'da ise Kürdemir'i kurtarmıştır. Aksu ve Kürdemir savaşlarında bir sahra topu, bir cephane arabası, 15 nakliye arabası ve bir hastane çadırı ile beraber tıbbi malzeme de ele geçirilmiştir.²¹

Aksu'nun 6 Temmuz 1918'de alınması ile Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay kuzeyindeki Bolşevik ve Ermenilere karşı olan harekâtı sona ermiştir.²² Kürdemir, Azerbaycan demiryollarına yakın olması açısından oldukça önem taşımaktadır. Bölge 16 dönüm olmakla beraber, çoğunlukla Müslümanlar yaşamaktadır. Çok az bir kısım Ermeniler yaşasa da kendilerine ait taşınmazları yoktur. Kürdemir'in 10 Temmuz 1918'de ele geçirilmesinin ardından Kafkas İslam Ordusu taburları güney ve batı doğrultusunda ilerleyerek Bakü'ye 80-90 km kadar yaklaşmışlardır. Temmuz ayı ortalarında Azerbaycan gönüllü birliklerinin toplamı 5 binin üstüne çıkmış ve Albay Hebib Bey Selimov'un komutasında ve askeri düzen kuralları doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Hebib Bey Selimov Azerbaycanlılar arasında Rusya Genel Kurmayına bağlı akademiden mezun olan tek subaydır. Nuri Paşa, Hebib Bey Selimov'un üstün askeri yeteneklerini görünce Azerbaycan-Türk birliklerinin bir bölümünü Müsüslü adı altında onun komutasına vermiştir. Aksu-Kürdemir muharebelerinde Selimov'un komutasındaki kuvvetler Biçerakov'u ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu esnada Sovyet Rusya hükümeti bir yandan Bakü Komünü'ne askeri yardımlarını genişletirken, diğer yandan da Almanya ile müzakereleri devam ettirerek onu Türkleri durdurması için ikna etmeye çalışmıştır. Hatta Lenin bu durumla ilgili Stalin'e şöyle bir telgraf çekmiştir:

“Almanlar Türkleri Bakü'ye bırakmayacaklarını söylerken petrolden pay almayı umuyorlar... Artık Bakü'yü elde tutmak için çok ciddi şans var. Petrolün bir kısmını, elbette vereceğiz.” Tiflis'te bulunan Alman Başkonsolos'u fon Shulenburg şöyle yazmıştır: “Türklerin genelde Bakü'yü alabilecekleri şüpheli görünüyor. Muhtemelen aynı zamanda arzu edilen şu ki onlar orada Bolşevikler tarafından esaslı hezimeteye uğratılacaktır. Eğer Bolşeviklerle dostça anlaşabilirsek Bakü'nün petrol kaynakları ve yerel rezervleri tam ve sağlam olarak elimize geçebilir.”²³

Almanların Osmanlı Devleti'ne harekâtın durdurulması hususunda baskılarını arttırması üzerine Almanlara karşı, Bakü harekâtını Osmanlı ordusunun yaptığını saklamak için birlikler “Kuzey ve Güney” diye ikiye ayrılmış ve bu grupların oluşturduğu Bakü taarruz kuvvetine de Şark Cephesi Komutanlığı ismi verilerek kumandanlığına da Mürsel Paşa görevlendirilmiştir. Enver Paşa ve Halil Paşa, Nuri Paşa'ya yolladıkları gizli talimatlarda taarruzun devam ettirilmesi ve Bakü'nün zaptının gecikmemesi hususunda sık sık baskı yapmışlardır. Türk birlikleri Almanların baskısını umursamadan 23 Temmuz'da Bakü'ye 70 km kadar yaklaşmıştır.²⁴

²⁰ Süleymanov, 2012a: 282-283.

²¹ Aydın ve Acar, 2019: 350-351.

²² Bal, 2014: 198-199.

²³ Ahmedov, 2013: 27.

²⁴ Aydın ve Acar, 2019: 351.

1.3. Şamahı ve Hacıkabul-Postacengi Muharebeleri

Bakü'nün zaptına doğru hareket edecek olan Şark Cephesi Komutanlığı için, ana ikmal yolu üzerinde bulunması, kuzey kısmı ve arka bölgelerin asayişini için Şamahı'nın alınması gerekmiştir.²⁵ Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 19 Temmuz 1918 tarihli emriyle, Kuzey Grubu'ndan 13. Kafkas Alayı'nın Şamahı Kasabası istikametinde saldırıya geçerek, kasabayı zapt edip düşmanı ortadan kaldırması emri verilmiştir. Çarpışmalar 20 Temmuz gecesine kadar sürmüştür. 20 Temmuz'da Kuzey ve Güney Grupları'nın birlikte başlattıkları şiddetli taarruz sonucunda Bolşeviklerin Şamahı savunması kırılmış ve kasaba Türk birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. Kaçan Bolşeviklerden çok sayıda çeşitli mühimmat ele geçirilmiştir. Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Bakü istikametinde kaçışları sürmüştür. Bu savaşta 28. Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Efendi ile 4 er şehit olmuş ve 20 er de yaralanmıştır.²⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki Şamahı için yapılan muharebede Amazaps'ın idaresindeki 3. Tuğay özel gaddarlık göstermiştir. Bolşevik birlikleriyle beraber Teravakimov, Amazaps vb. müfrezeleri Müslüman halkına karşı yaptıkları katliamda şöhret kazanmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski 15 Temmuz 1918 tarihinde, Başbakan Fethali Han Hoyski'ye mektup yollayarak, Müslümanlara karşı şiddet hareketlerini araştıran olağanüstü bir komisyonun kurulması gerektiğini ifade etmiştir.²⁷

Nuri Paşa, Şamahı'nın ele geçirilmesinin ardından, Kuzey Grubu'nun süvari müfrezeleriyle izlenmesine devam edilirken, Güney Grubu'nun Hacıkabul İstasyonu'nu ve buradaki su kaynaklarını ele geçirmesini Şark Cephesi Komutanlığı'ndan talep etmiştir.²⁸ Kafkas İslam Ordusu kuvvetleri, Kuzey ve Güney Grupları ile birlikte iki koldan Bakü'ye doğru yürüyüşüne devam etmiştir. Demiryolu boyunca ilerleyen Güney Grubu 26 Temmuz'da Karasu İstasyonu'nu, 27 Temmuz 1918 tarihinde de Hacıkabul İstasyonu'nu ele geçirmiştir. Kuzey Grubu da 28 Temmuz 1918'de Postacengi (Çengiposta) bölgesini ele geçirmiştir ve böylece Bakü'ye yönelen kısaç daraltılmıştır.²⁹ Postacengi'de bulunan 150 süvari ve 200 piyadeden meydana gelen düşman kuvveti, bir top ve iki zırhlı otomobili arkada bırakarak geri çekilmek durumunda kalmıştır. İncelemelerde, Postacengi bölgesindeki Kaçalar Köyü'ne kadar gidilmiştir.³⁰

1.4. Nahçıvan ve Birinci Bakü Taarruzu (5 Ağustos 1918)

Bu esnada 29 Haziran 1918 tarihinde Şark Orduları Grup Kumandanlığı'na Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa³¹ atanmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun mezkûr grubun emrinde olması sebebiyle bu tarihten itibaren Azerbaycan'daki askeri harekâtı amca-yeğen beraber yöneteceklerdir.³² Ayrıca Haziran ayı içerisinde Taşnak Ermeni General Andranik'in 15.000 kişilik büyük bir birlikle Nahçıvan hudutlarından girerek Müslüman halkı katle, mallarını talana, köylerini de

²⁵ Kürkçüoğlu, 1994: 192-193.

²⁶ Yüceer, 1995: 124-125.

²⁷ Gasimov, 2001: 34-35.

²⁸ Karaköse, 2010: 156.

²⁹ Şimşir, 2012: 37.

³⁰ Görürüylmaz, 2015: 251-252.

³¹ Halil Kut Paşa (1882-1957): 1882'de İstanbul'da doğdu. Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcasıdır. "Kut'ül Ammare Kahramanı" olarak bilinir. Harp Akademisi'nde Mustafa Kemal ile sınıf arkadaşıdır. Daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin üyesi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Kut'ül Ammare cephesinde General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetlerini esir almıştır. Ardından Irak Askeri Valiliği'ne getirilmiştir. Daha sonra 6. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Kafkas İslam Ordusu ileri harekâtına katılmış ve Bakü'nün alınmasında görev almıştır. Daha sonra belli bir süre yurtdışında kalmışsa da ilerleyen zamanlarda Türkiye'ye dönmüş ve 1957 yılında İstanbul'da yaşamını yitirmiştir.

³² Konak, 2017: 196.

ateşe verdiği bilgisi gelmiştir. Aynı çeteler Osmanlı ordusuna da saldırılar düzenlemeye başlamışlardır.³³ Bu durum üzerine Kazım Karabekir komutasındaki birlikler de Nahçıvan'ı kuşatmıştır. Sonunda Türk ordusu 19 Temmuz 1918 tarihinde Nahçıvan'ı kurtarmış ve Andranik'in zulmüne son vermiştir.³⁴

Kafkas İslam Ordusu'nun pek çok bölgeyi alması ve Bakü'ye sadece 2 km yaklaşmış olması, Çarlık taraftarı olan Rus Kazağı Albay Biçerakov'u ve birlikte hareket ettiği Kızıl Ordu'yu hayal kırıklığına uğratmıştır. Albay Biçerakov artık bu ordunun kumandasını terk edip kendi grubuyla hareket edecektir. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşması Bolşevikler, Taşnaklar ve Biçerakov'un birliklerini Bakü'ye doğru çekilmek durumunda bırakmıştır.³⁵ Bu esnada Bakü'nün yönetimini 31 Temmuz 1918'de darbeye ele alan Menşevikler, İngiliz Generali Duns-terville'den şehri koruması için yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu durum üzerine İngiliz birlikler 4 Ağustos 1918'de Bakü'ye gelmişlerdir. Bakü o zamanlar %70'i Ermenilerden oluşan Bakü Sovyeti tarafından yönetilmekteydi. Bakü Sovyeti ise Ermeniler, Bolşevikler ve Menşeviklerden oluşmaktadır. Yani o tarihte Azerbaycan Türkleri, Bakü yönetiminde söz sahibi de-ğillerdir.³⁶

Nuri Paşa yalnızca Bakü cephesiyle ilgilenmemiş, Azerbaycan'daki bütün Müslümanların güvenliklerini sağlamaya çalışmıştır. Karabağ bölgesinde Müslüman halka karşı Ermeni tecavüzlerinin artması üzerine Nuri Paşa, 28 Temmuz 1918'de Karabağ'da bir bölge komutanlığı kurarak bölgeye Osmanlı askeri ile Azerbaycanlı milisleri yollamıştır. Nuri Paşa, Bakü önlerinde şehre yapacağı taarruzu planlarken, Osmanlı Genelkurmayı'na yapılan Alman baskıları da son raddeye gelmiştir.³⁷ Sonunda Nuri Paşa'nın emriyle Bakü'ye karşı 5 Ağustos 1918 tarihinde saat 04.25'te şiddetli bir topçu baraj ateşi desteğinde Türk taarruzu başlatılmıştır. Bu taarruz karşısında direnme gücü kırılan düşman kuvvetleri Bakü çevresindeki mevzilerini boşaltarak geri çekilmeye başlamışlardır. Düşman birliklerinin birinci savunma hattı kırılmış ve ele geçirilmiş, ikinci savunma hattına da yaklaşmıştır. Ancak top mermisinin tükenmesiyle ilerleme durmuş ve düşmanın karşı taarruzuyla Kuzey ve Güney Grupları kuvvetleri Bakü'ye 4 km mesafedeki Bibiheybat - Balacari demiryolunun batısındaki hatta çekilmek durumunda kalmışlardır. Bu durum üzerine Nuri Paşa eksikleri gidermeye çalışmış ve yardım talebinde bulunmuştur.³⁸ 5 Ağustos 1918'e kadar süren kanlı çarpışmalarda düşman kuvvetleri 2.000 kayıp vermiş, Kafkas İslam Ordusu'ndan ise 139 asker ve 9 subay şehit olmuş, 463 kişi de yaralanmıştır. Sonuç itibariyle Kafkas İslam Ordusu mevcut kuvvetleriyle (5. Kafkas Tümeni, 38. Piyade Alayı ve milisler) Bakü'yü zapt edememiştir.³⁹

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'deki askeri başarısı Rusya Bolşevik idaresini çok ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. 19 Ağustos 1918'de Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, Almanya B. Gauschild'e notasından: *"Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi gerçek bir felaket olur. Umarım Almanya böyle bir felakete yol vermez. Bakü petrolü sadece tüm Rusya ekonomisi için değil, aynı zamanda ekonomik ilişkiler oluşturacağımız ülkeler için de olağanüstü öneme sahiptir."*⁴⁰

³³ Cankorel, 2018: 49.

³⁴ Gasimov, 2001: 35.

³⁵ Qasımlı, 2018: 48.

³⁶ Budak, 2018: 56.

³⁷ Alman Baskısı: Kafkas İslam Ordusu'nun kısa süre içerisinde Bakü kapılarına dayanmasıyla Alman baskısı artmıştır. 4 Ağustos 1918'de General Ludendorff, Enver Paşa'ya bir mektup yazarak, *"eğer Türk askerleri Azerbaycan Harekâtı'nı hemen sonlandırmazlarsa Osmanlı Genelkurmayı'ndaki bütün Almanları geri çekeceğini, Türkler tarafından anlaşma şartlarının çiğnenmesi yüzünden Rusya ile yeni bir savaşın başlamasına izin veremem"* demiştir (Detaylı bilgi için bkz. Trumpner, 1968: 187-200).

³⁸ Özer, 2005: 56-60-61-62.

³⁹ Bal, 2014: 210.

⁴⁰ Abbasov, 2019: 50-51.

27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ve Rusya arasında Brest Litovsk Barış Antlaşması'na ek bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma uyarınca Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ı tanımamasına itiraz etmeyeceğini, Almanya da Maveray-yı Kafkasya'da Gürcistan'ın dışında üçüncü bir ülkeye askeri yardımda bulunmayacağını, Rusya da gücü ölçüsünde Bakü bölgesinde petrol ve petrol ürünlerinin çıkarılmasına yardımcı olacağını ve toplam üretimin dörtte birini ancak her ay daha sonrasında belirlenecek belirli bir tonun altında olmamak kaydıyla Almanya'ya tedarik edeceğini taahhüt etmiştir.⁴¹ Rusya bu anlaşma ile Almanya üzerinden Türklerin Bakü'ye girişini durdurmaya çalışmıştır ancak başarılı olamamıştır. Türk ordusunun Bakü'ye doğru hareketi sürmüştür.

1.5. İkinci Bakü Taarruzu (15 Eylül 1918)

Birinci Bakü taarruzunun başarısızlıkla neticelenmesi Bakü'deki Türkleri üzdüğü gibi İstanbul'da da büyük üzüntü yaratmıştır. Birinci Bakü taarruzunun ardından Bakü'nün kurtuluşu için belirleyici olan asıl savaşa 40 günlük bir ara verilmiştir. Nuri Paşa'nın Bakü'ye başarılı bir şekilde saldırısı için hazırlığı oldukça zaman almıştır.⁴² Ayrıca 1918 yılının Ağustos ve Eylül aylarından Bakü'den Lenkeran'a gelen 2000 kişilik Ermeni silahlı müfrezesi Müslüman halka karşı kırım gerçekleştirmiştir.⁴³

İkinci Bakü saldırısı için hazırlıklar tamamlanmış ve 5. Kafkas Tümeni'ne Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümeni'ne Süleyman İzzet Bey, Güney Grubu kuvvetlerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta etmesi için görevlendirilmiştir. Birkaç gün süren başarılı çarpışmalardan sonra Novhanı, Goradil, Pirşığı, Kürdehanı ve Fatmayı köyleri Kafkas İslam Ordusu tarafından alınmıştır. Yine Maştağa ve Hökümeli köylerinde pozisyonlarını sabitleyen Kafkas İslam Ordusu, yerli halkı da Bakü'nün kurtarılması için işin içine çekmiştir. 25 Ağustos 1918'den 13 Eylül 1918'e kadar süren çarpışmalarda Kafkas İslam Ordusu büyük başarılar elde ederek Bakü'ye yaklaşmıştır. 14 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, Bakü'nün kurtarılışını tamamlamak için 100 sayılı emri imzalamıştır. Savaş için Kafkas İslam Ordusu'nun toplamda subay sayısı 14 bine ulaşmıştır. Bunların 8 bini Osmanlı, 6 bini ise Azerbaycanlı asker ve subay olmuştur.⁴⁴

15 Eylül 1918 sabahı Bakü taarruzu başlamıştır. Sabah saatlerinde başlayan hücum sonuç vermeye başlamış ve Karaşehir, Ermenikent ve Ahmetli yönünde düşmanın saldırısı şiddetle bertaraf etmiştir. Bu durum üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun durdurulmasının imkânsızlığını anlayan Sentrokaspi (Merkez Kaspi (Hazar)) yönetimi görüşmelere başlamaya karar vermiştir.⁴⁵ 5. Tümen karargâhına gelen heyetle Bakü'nün teslim şartları kararlaştırılmış ve şunlar belirlenmiştir;

- 1- Bakü'nün şartsız teslim edilmesi,
- 2- Bakü'deki düşman kuvvetlerinin teslim edilmesi,
- 3- Top ve silahların, binaların ve diğer tesislerin teslim edilmesi,
- 4- Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturya tutsaklarının serbest bırakılması,
- 5- Silah depolarının, erzakın, otomobillerin, kamyonların, zırhlı arabaların, uçakların ve diğer askeri mülkiyetin teslim edilmesi olmuştur.

Bu koşulların kabul edilmesiyle beraber halkın sükûneti, yaşamları ve taşınmazlarının emniyeti için özel bildiri hazırlanarak Sentrokaspi kuruluna iletilmiştir. Ağustos ayının başından 15 Eylül'e kadar 5. Kafkas Tümeni 1.130 şehit vermiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun ise Haziran'ın

⁴¹ Документы внешней политики СССР, 1959: 442-443.

⁴² Süleymanov, 2014: 109.

⁴³ Gasimov, 2001: 35.

⁴⁴ İsgenderov, 2018: 64.

⁴⁵ İsgenderov, 2018: 65.

ortalardan 15 Eylül'e kadar 4 binden fazla asker ve subayı şehit olmuş ve ayrıca Azerbaycan gönüllü birlikleri de kayıplar vermiştir. Böylelikle 15 Eylül 1918'de saat 3'ten sonra Bakü topyekûn Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolüne geçmiştir.⁴⁶

Sonuç itibariyle Almanlar tüm baskısına rağmen Bakü tekrar Türklerin eline geçmiş, esaretten kurtulmuş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 15 Eylül 1918 tarihinde başkentine tekrardan kavuşmuştur. Bakü'nün kurtarılmasıyla çalışmalarını savaşın başlangıcından beri Gence'de sürdüren Azerbaycan hükümeti de Bakü'ye taşınmış ve 20 Eylül 1918'de bir hükümet bildirisini yayınlamıştır.⁴⁷ Türk ordusunun Bakü'yü esaretten kurtarmasının yasal ve siyasi yönü Batum Antlaşması'nda öngörülen karşılıklı yardımla alakalı taahhüde bağlı idiyse, manevi yönü Mart 1918'de Bakü'de Müslümanlara karşı gerçekleştirilen kırım ve onların kurtarılmasına bağlı olmuştur.⁴⁸

Bakü'nün kurtuluşu her iki ülkenin devlet adamları ve halkları tarafından sevinçle karşılanmış ve coşkuyla kutlanmıştır. Kuzey Kafkasya'da dahi bu haber sevinçle karşılanmış ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecid Çermoy, Nuri Paşa'yı kutlamıştır.⁴⁹

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye zaferle girişi Sovyet Rusya'yı çok kızdırmıştır. 20 Eylül 1918'de Rusya Dışişleri Halk Komiserliği, Osmanlı Devleti Hariciye Nazırlığı'na bir protesto notası⁵⁰ çekmiştir; "*Geride bıraktığımız 6 ay zarfında Sovyet hükümetinin tüm uyarılarına rağmen Osmanlı hükümeti devamlı olarak Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal etti. Şimdi nihayet Rusya'nın en önemli şehirlerinden olan Bakü'yü işgal edip, şehri darmadağın etmişsiniz. Osmanlı hükümeti bu davranışıyla Rusya-Türkiye ilişkilerinde Brest-Litovsk Antlaşması'nun artık rafa kaldırıldığını beyan etmiş oldu.*"⁵¹ Osmanlı Hariciye Nazırlığı ise bu notaya 6 Ekim 1918'de cevap vermiş⁵² ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye giriş sebebi olarak Ermenilerin Müslüman nüfusa karşı yaptıkları katliamların ve şehrin İngilizlere teslim edilmesinin önüne geçilmesini göstermiştir. Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ise 10 Ekim 1918'de Osmanlı Hariciye Nazırı Nesimi Bey'e verdiği cevap notasında⁵³ bu konuların doğruluğu olmadığını vurgulamış ve Türklerin en kısa sürede Bakü'den ayrılıp, şehri Rus askeri birliklerine teslim edip ve şehre vurulan zararın Osmanlı hükümeti tarafından karşılanması durumunda Osmanlı Devleti'nin samimiyetine inanacaklarını belirtmiştir.⁵⁴

Bakü'nün kontrol altına alınmasının ardından, Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı karşısında duran vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin yollanması meselesi olmuştur. Zira bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike oluşturmaya devam etmiştir. Azerbaycan istiklalini ilan etmişse de bölgede Ermeni faaliyetleri bitmemiştir. Ermeniler, Dağlık Karabağ'da kanlı çatışmalar gerçekleştirerek Müslümanları buradan çıkarmaya çalışmıştır. Ermeniler, Müslümanların Karabağ'ın yönetiminde esas rol almalarını bir türlü kabullenememişlerdir.⁵⁵ Bu durum üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir kısmı Karabağ bölgesinde Ermeni-Taşnak

⁴⁶ Türkmen, 2018a: 52.

⁴⁷ Yüceer, 2012: 325.

⁴⁸ Gasimov, 2001: 43.

⁴⁹ Türkmen, 2018a: 53.

⁵⁰ Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'e 20 Eylül 1918 tarihli nota - (Bakü Meselesi) ve detaylı bilgi için bkz. Kurat, 2011: 688-692.

⁵¹ Документы внешней политики СССР, 1959: 492.

⁵² Ahmet Nesimi Bey'den Çiçerin'e 6 Ekim 1918 tarihli nota - (Bakü Meselesi) ve detaylı bilgi için bkz. Kurat, 2011: 693-695.

⁵³ Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'e 10 Ekim 1918 tarihli nota - (Kafkaslar ve Bakü Meselesi) ve detaylı bilgi için bkz. Kurat, 2011: 696-699.

⁵⁴ Документы Внешней Политики СССР. С. 1: 514-516.

⁵⁵ Mustafayev, 2013: 28.

güçlerinin Azerbaycan ahalisine karşı gerçekleştirdiği katliamların önlenmesi için yardıma gitmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun diğer bir kısmı da Kuzey Kafkasya'ya doğru harekete geçmiştir.⁵⁶

1 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından başlatılan Karabağ Harekâtı, 8 Kasım 1918'de bitmiştir. Hemen hemen 40 gün süren bu harekâta, Şuşa'ya sığınan 20 bin civarındaki Türk'ün Andranik birliklerinin eline geçmesi önlenmiştir. Karabağ bölgesi de Ermeni çetelerinden temizlenmiştir. Ardından askeri birlikler bölgeden ayrılmıştır.⁵⁷

Nuri Paşa'nın önderliğinde Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan topraklarında başlattığı Kafkas harekâtı önemli başarılar elde etmiştir. Bölgede Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı büyük çarpışmalar olmuş ve çok sayıda şehit verilmiştir. Özellikle de Bakü'nün kurtuluşu halk arasında büyük sevince sebep olmuştur. Ancak bu zafer Sovyet Rusya'yı oldukça kızdırmıştır. Bakü'nün zaferine rağmen Ermeniler bölgede yürüttükleri faaliyetleri sonlandırmamıştır. Bunun üzerine Kafkas İslam Ordusu, Ermenilerin Karabağ'da Azerbaycan halkına karşı yaptığı kıyıma son vermek üzere bölgeye intikal etmiştir. Karabağ'da Ermeni çeteleri bölgeden atılmıştır. Nihayetinde bölge gerçek sahiplerine kavuşmuştur. Ardından bir diğer yardım çağrısında bulunan Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti yetkililerinin isteği üzerine Kafkas İslam Ordusu ve birlikleri bölgeye gitmiştir.

2. Kafkas İslam Ordusu'nun Dağıstan Harekâtı (Kuzey Kafkasya)

Kuzey Kafkasya'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Dağıstan'ın tıpkı Azerbaycan gibi stratejik bölgede yer alması, enerji kaynakları bakımından zengin olması ve sulak bir bölgede olması Rusya tarafından göz ardı edilmemiştir. Ruslar tarafından bölgeye yapılan ilk işgal girişimi 1556'da Türk şehri Astrahan'a olmuştur. Bu süre zarfından sonra da sık aralıklarla Ruslar bölgeyi ele geçirmek için çaba harcamış, Türklere ve Müslümanlara karşı her türlü baskı, şiddet, işkence ve sürgün politikası uygulayarak onları sindirmeye çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kuzey Kafkaslarda yaşayan Türk ve Müslüman kavimler, Rus Çarları tarafından Terek Irmağı boyunca yerleştirilen Rus Kazakları ile Kızıl Bolşeviklerin baskılarına ve saldırılarına maruz kalmışlardır. Ancak Rusya'da ortaya çıkan 1917 İhtilaliyle başta Osetin, İnguş, Çeçen ve Türkler (Azerbaycan Türkü, Nogaylar) olmak üzere o bölgede yaşayan halklar, Rus Çarları tarafından zorla ellerinden alınan eski topraklarının bir kısmına sahip olmak için harekete geçmişlerdir. Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Kafkaslardaki Türk ve Müslüman halklar bir taraftan İngiliz casuslarının kışkırtmasıyla, birbirine düşürülmeleriyle, Çarlık yandaşlarının baskı ve tehditleri bir taraftan da Bolşeviklerin saldırıları arasında kalmışlardır. Bu kapsamda birlik olma yollarını arayan Kafkas halkları müstakil bir devlet kurabilmek için harekete geçmişlerdir.⁵⁸

Osmanlı Devleti ve Almanya'nın dış politikasında Kuzey Kafkasya bölgesinin önemli bir yeri olduğu fikrine varmak yanlış olur. Zira her iki devleti de daha çok Güney Kafkasya'ya yerleşen Azerbaycan ve Gürcistan'ın kaderi ilgilendirmiştir.⁵⁹ Bununla beraber Gürcistan transit ülke olarak görülmüştür.⁶⁰ Bakü ile sorunsuz irtibatı temin etmek için Tiflis'i kontrol altında tutmak gerekmiştir.⁶¹ Osmanlı Devleti, Hazar Denizi'ne giden güzergâhta bulunan Gürcistan'la uzlaşmaya çalışmıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti ve Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nda

⁵⁶ İsgenderov, 2018: 65.

⁵⁷ Görüryılmaz, 2015: 397-398.

⁵⁸ Görüryılmaz, 2015: 437-438-439.

⁵⁹ Енукидзе, 1954: 62-131. (Енукидзе, 1954: 62-131).

⁶⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, 1919: 392. (Dokumenti i materialı po vneşnoy politike Zakavkazya i Gruzii, 1919: 392).

⁶¹ Дополнительный договор между Оттоманской Империей и Грузинской Республикой, Батум, от 4 июня 1918 года, 1918: 357-363. (Dopolnitelny dogovor mejdu Ottomanskoj İmperii i Gruzinskoy Respublikoy, Batum, ot 4 iyunya 1918, 1918: 357-363).

müttefik olsalar da Kafkasya ile ilgili meseleler dâhil bazı diğer konularda da birbirilerine zıt tarafta yer almaktaydılar.⁶²

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarıyla ilgili destek almış olan Dağlı siyasiler için Almanların da onayını almak önemli olmuştur. Bu sebepten Abdülmecid Çermoyev Tiflis'teki Alman temsilcileriyle iletişime geçmiştir. Bu ilişkileri iyi tutmak için Dağlılar her şeyi göze almıştır. Örneğin, A. Çermoyev Alman temsilcisi F. Kreys'le görüşmesinde Kuzey Kafkasya halklarının Rus ahali ve Kazaklar tarafından devamlı saldırılarına maruz kalmalarına rağmen Alman kolonilerine zarar vermemelerini sağladıklarını, Dağlıların Osmanlı Devleti ile müttefik olan Almanları kendi müttefikleri olarak gördüklerini vurgulamıştır.⁶³

Dağlı heyetinin bu görüşmeleriyle aynı zamanda Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti tarafından Berlin'e gönderilmiş olan H. Arsamakov da Almanya'da aktif faaliyet göstermekteydi. Arsamakov, 1915 yılında Almanya ve İsviçre'de yapılmış olan ilk Kafkas konferanslarında da Kafkasya'dan gelen heyetin içinde yer almıştır.⁶⁴ H. Arsamakov, Haydar Bammat'a⁶⁵ yazdığı raporunda Dağlıların, Osmanlı Devleti ve Almanya ile ilişkilerine dair tarihi anı, Osmanlı Devleti bize kardeş olarak yardımda bulunmak istediğinde ama yapamıyor, Almanya ise yardımda bulunabilir ama yapmak istemiyor diye açıklamıştır.⁶⁶

Sonuçta 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti⁶⁷ istiklalini duyurmuştur. Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ve destek olan devletler Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olmuştur.⁶⁸ Kuzey Kafkasya'dan İstanbul'a gelen bir heyet Osmanlı devlet adamlarıyla görüşmüş ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı yardım istemiştir. Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti arasında 8 Haziran 1918 tarihinde Batum'da geniş kapsamlı bir dostluk ve yardım antlaşması ("Muhadenet" (Dostluk) Muahedenamesi) imzalanmıştır.⁶⁹ Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Dağıstan'a askeri yardımda bulunacak ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikelere karşı Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin öz topraklarını savunmasında yardımcı olacaktır. Bu antlaşmanın ardından Kuzey Kafkasya'da hareketli günler başlamıştır.⁷⁰ Anlaşma imzalandıktan sonra Abdülmecid Çermoyev Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Hükümet Başkanı olarak Kuzey Kafkasya'daki Sovyet hâkimiyetine karşı mücadele vermek amacıyla yardım için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiş ve bu yardımı almıştır. Anlaşmada zaten net bir şekilde askeri yardım hakkında maddeler de vardı. Ancak Almanya bu maddelerle ilgili Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ı uyarmıştır. Onlara göre bu yardım gayri resmi şekilde olacak ve bu yardımlara Türkiye ve Almanya arasında imzalanmış olan anlaşmalar kontekstinde bakılmayacaktır.⁷¹

Berlin'deki Kuzey Kafkasya temsilcisi H. Arsamakov, Haydar Bammat tarafından görevlendirildiğinden Bammat'a durumu Dağlılardan yana değiştirmek için çok uğraştığını ve onun tarafından bu meseleyle bağlantılı herhangi bir hata yapılmadığını mektuplarında vurgulamıştır. Osmanlı Devleti bölgeyle ilgili Kuzey Kafkasya'yı sadece ham madde kaynağı olarak görmekte

⁶² Письмо генерала фон Лоссова на имя Председателя Закавказской делегации, (t.y.): 278. (Pismo generala fon Lossova na imya Predsedatelya Zakavkazskoy delegatsii, (t.y.): 278).

⁶³ Письмо Баммату от А.М.-Чермоева, 2018: 9. (Pismo Bammatu ot A.M.Çermoyeva, 2018: 9).

⁶⁴ Мамулия Г., 2013: 125-158. (Mamulia G., 2013: 125-158).

⁶⁵ *Haydar Bammat*: Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı, diplomat.

⁶⁶ Письмо Х. Арсамакова Г. Баммате, 1918: 1-4. (Pismo h.Arsamakova G.Bammate, 2018: 1-4).

⁶⁷ *Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*: Devletin resmi adı diplomatik vesikalarda: "Şimali Kafkas Cibaliyyun İttihadı Cumhuriyeti / LaRepublique de L'Union des montagnards du Caucase" şeklinde Türkçe ve Fransızca kaydedilmektedir (Detaylı bilgi için bkz. Bal, 1997: 29-30).

⁶⁸ Kürkcüoğlu, 1994: 281.

⁶⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR-HMŞ-İŞO), 124.16.04.

⁷⁰ Bal, 1997: 47-49.

⁷¹ Аликберова, 1960: 194.

olan Almanya'dan farklı bakış açısına sahiptir. Osmanlı Devleti bu bölgede kendine dil ve kültürel olarak yakın olan Türk kimliğine ait Azerbaycanlıları ve Kafkasya'daki diğer Müslüman halkları himayesine almayı düşünmekteydi. Sözde Türk subaylarından ibaret askeri bölüklerle yerli bölükleri Çeçenistan ve Dağıstan'ı kontrol altına alacaktı.⁷² Ancak Dağıstan'ın dağlık kısmından başka diğer bölgelerde herhangi bir faaliyet olmamıştır. Türk bölüklerinin Dağıstan'a gelişi düşüncelerin aksine yerli ahali tarafından soğuk karşılanmıştır. Gerçi Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti siyasileri onların gelişiyle bölgedeki Bolşevizm'in ortadan kalkacağını düşünmekteydiler. Çok sayıda ordu yerine sadece danışmanlardan ibaret bölüğün bölgeye gelişi Dağlıları hayal kırıklığına uğratmıştır. İlk olarak gelen Türk danışmanlardan ibaret bölük Albay İsmail Hakkı (Berkuk) Bey'in komutasındaydı.⁷³

Aylarca sürececek bekleyiş Dağlı siyasiler için oldukça çok zor bir süreçti. H. Bammat'a yazdığı mektubunda Zübeyir Temirhanov⁷⁴ durumun kötü olduğunu ve gün geçtikçe daha da zorlaştığını, bölgede anarşi olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Onun sözlerine göre Bolşevikler Petrovsk, Temirhan-Şura ve Derbent'i işgal ederek kıyıda güçlenmiş ve dağlık arazilerde hendekler vasıtasıyla kendilerini Dağlıların saldırısından korumaktaydılar. Bakü'den Grozni'ye kadar olan bölge Bolşeviklerin kontrolü altındaydı. Z. Temirhanov'a göre bu duruma rağmen Dağlılar, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni desteklemekteydiler ancak onlara dış ülkelerin de yardımında bulunacağını kanıtlamak gerekmekteydi.⁷⁶ Bu sebeple Temirhanov, Türklerin en azından Dağlı Cumhuriyeti'ni desteklemek adına askeri bölük yollaması için H. Bammat'ın ısrar etmesini talep etmekteydi. Temirhanov'a göre, 600 kişilik askeri bölük Dağlı birlikleriyle beraber tüm Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti arazilerini kurtarmaya yeterdi.

Osmanlı hükümeti, Azerbaycan halkının yardım isteklerine çağrısız kalmadığı gibi, Kuzey Kafkasya halkının da yardım isteğine kayıtsız kalmamış ve Kuzey Kafkasya'da bir askeri teşkilat oluşturmak için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda Çanakkale Grubu ve 14. Kolordu Komutanı Met Yusuf İzzet Paşa hem "*Şimali (Kuzey) Kafkas Kumandanı*" ve hem de Şimali (Kuzey) Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükümetinin siyasi ve askeri temsilcisi olarak yeni görevine tayin edilmiştir.⁷⁷ Kafkas İslam Ordusu'nun Komutanı Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecid Çermoy'un ısrarlı taleplerinden sonra Kuzey Kafkasya'ya, 3 Haziran 1918'de Mithat Şaplı, Muzaffer Bey ve İsmail Hakkı (Berkok) Bey'i teşkilat oluşturmak üzere Kuzey Kafkasya Komutanı (Vekili) olarak Dağıstan'a, Şeki ve Zakatala (Azerbaycan) bölgelerine göndermiştir.⁷⁸ Şeki'de belli bir süre kalan İsmail Hakkı Berkok ve arkadaşları burada askeri ve idari teşkilat yaparak güvenliği sağlamıştır. Ayrıca burada Harbiye Nezareti'nin, Kuzey Kafkasya Kolordusu Erkânıharbiye Reisliğine (Kurmaya Başkanlığı) atandığı emrini alan İsmail Hakkı Bey, emrinde bulunan 74 subay ve 577 askerden meydana gelen Osmanlı ordusu ile Dağıstan'a gitmiştir.⁷⁹

2.1 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan'daki Muharebeleri

Kuzey Kafkasya'ya bu ordu ile giden İsmail Hakkı Bey, Dağıstan'ın dağlık bölgesinde, Albay Tarkovski ile Albay Caferov'un liderliği altında Bolşeviklere karşı vuruşan ve karargâhları Günüb'de bulunan Dağlı gönüllüleriyle birleşecektir. Bu birliğin tümü Çerkeslerden meydana gelmektedir ve birlik komutanı İsmail Hakkı Berkok da Çerkes'tir. Osmanlı Devleti tarafından

⁷² Кашкаев Б., 1964: 60-62.

⁷³ Гаджиев А.-Г., 1992: 25.

⁷⁴ *Zübeyir Temirhanov*: Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti Meclis Başkanı.

⁷⁵ Письмо Г. Баммату., 1918: 2-3.

⁷⁶ Письмо Г. Баммату., 1918: 3

⁷⁷ Akgüller, 2019: 118-119.

⁷⁸ Göyüşov, 2016: 215.

⁷⁹ Bal, 1997: 50.

Dağıstan'ın kurtuluşu için 15. Piyade Tümeni yollanır. Dağıstan gönüllüleriyle birleşmiş ve Kuzey Kafkasya Ordusu ismini almış bu askeri birliklere Yusuf İzzet Paşa Kumandan, İsmail Hakkı Bey de Kurmay Başkanı olarak atanmıştır.⁸⁰

Dağıstan harekâtına başlanmasını gerektiren pek çok sebep vardır. En önemli sebebi ise bölgede Bolşeviklerin yoğun faaliyetlerde bulunmasıdır. İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran 1918 tarihinde tüm Kuzey Kafkas Müslümanlarına hitaben bir bildirge yayınlamış ve burada halkı birlik olmaya ve Bolşeviklere karşı mücadele etmeye teşvik ederek, onların milli duygularını canlandırma çabasında olmuştur. Ağustos ayının ortalarında İngilizlerin de desteğini alan Kazak Albay Biçerakov kuvvetlerinin istilası ilerlemiştir. 1 Ekim 1918'de Nuri Paşa'dan emir alan 15. Piyade Tümeni Dağıstan'da harekete geçmiştir.⁸¹

Bu dönemde Türk ordusu Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile yakın ittifakta olan şamhal N. B. Tarkovski ile de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Bolşeviklere karşı başlatılan hareketler Ağustos 1918'de Lazar Biçerakov'un meydana çıkmasıyla yarım kalmıştır. Biçerakov'un Dağıstan'ın güneyinden Petrovsk'a kadar çıkışı Bolşeviklerin onunla ateşkes imzalanması ile sonuçlanmıştır.⁸² Ancak bu ittifak uzun süre için geçerli olamazdı. Çünkü her iki tarafın da çıkarları birbirinden farklı olmuştur. Bu sebeple L. Biçerakov ile Knez N. B. Tarkovski, Biçerakov'un birliklerinin dağlara çıkmayacağı, Tarkovski'nin elindeki birliklerin de şehirlerde L. Biçerakov'a sorun çıkarmayacağına dair anlaşma imzalanmıştır. Bu ittifak onların Bolşeviklere karşı beraber mücadele etmelerine ve onların geçici olarak bütün Dağıstan şehirlerinden gitmelerine neden olmuştur.⁸³

Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hükümetine bağlı yardımcı birliklerle de desteklenen 15. Piyade Tümeni, Süleyman İzzet Bey komutasında Derbent yönünde görevlendirilmiş ve 6 Ekim 1918'de Derbent şehri ve istasyonunu Bolşeviklerin elinden almıştır. Onlarla birlikte Abdülmecid Çermoyev'in başkanlığındaki Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hükümeti de Dağıstan'a dönmüştür. Hükümetin faaliyete başlamasıyla ilgili verdiği kararda Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hükümetinin Dağıstan bölgesinin ahalisinin büyük çoğunluğunun yaşam haklarına ve çalışma şevkine taciz eden bütün silahlı güçlerden kurtarılması için karar alındığı belirtilmiştir.⁸⁴ Burada Dağlı Cumhuriyeti ile Dağıstan vilayeti eski askeri diktatörü Knez Nuhbek Tarkovski'nin ittifaka girdiklerini ve sonuncunun halka müracaatında bu güçlere karşı çıkacak bütün silahlı teşkilatlara karşı sert kararlar alındığı gösterilmekteydi.⁸⁵ Bu esnada 9 Ekim 1918'de Kuzey Kafkasya Komutanlığı'na atanan Yusuf (Met) İzzet Paşa da Derbent'e gelmiş, komutayı fiilen ele almış ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti devlet adamlarıyla görüşmeler yapmıştır.⁸⁶ 12 Ekim 1918 tarihinde de Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da Derbent'e gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda tüm kuvvetlerin birleştirilerek hücumla geçilmesi ve Kafkasya'nın düşman birliklerinden temizlenmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Kafkas İslam Ordusu'na bağlı bir şekilde süren Kafkasya harekâtı, Yusuf İzzet Paşa'nın gelmesiyle ayrı bir komutanlık olarak genel karargâha bağlanmıştır.⁸⁷

20 Ekim 1918'de Mahaçkale'yi Albay Biçerakov'dan almak için harekete geçilmiştir. Türk ve Dağlı kuvvetleri Derbent'i aldıktan sonra yola çıkarak kademeli bir şekilde ilerleyişini sürdürmüş ve sonunda diğer hedef olan Petrovsk (Şamilkale) şehri, düşmanın elinden 7 Kasım 1918'de alınmıştır. Böylelikle Dağıstan ve Çeçenistan, Bolşevik istilasından kurtarılmıştır. Bu

⁸⁰ Göyüşov, 2012: 365.

⁸¹ Yüceer, 1995: 185-186-192.

⁸² Гусейнов, 2009: 33.

⁸³ Вагабов, 1998: 25.

⁸⁴ Приказ Правительства Республики Союза Горцев на Кавказе., 1918: 1-3.

⁸⁵ Приказ Военного Диктатора Дагестанской области., 1918: 1-3.

⁸⁶ Berzeg, 2003: 315-319.

⁸⁷ Kumuk, 2004: 125.

esnada Dağıstan'ın mühim şehirlerinden biri olan Temirhan Şura da ulusal kuvvetler tarafından kurtarılmıştır. Tarki Dağları'ndaki düşman kuvvetleri tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle Türk ordusu sayesinde gerek Beyaz, gerekse Kızıl Rus birlikleri, Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünden çıkarılmıştır. Türk ordusu ve ulusal kuvvetler duruma hâkim olmuştur. Gerçekleşen bu askeri harekâtlarda Türk kuvvetleri, 7 subay, 158 er şehit; 16 subay, 346 er yaralı ve 20 er kayıp vermiştir.⁸⁸

Kasım ayında düşman ile çarpışmalar sürerken, Biçerakov, Yüzbaşı Ragozi ile Kafkas Komutanlığı'na bir mektup yollamıştır. Ordu Komutanı'na ulaştırılan bu mektupta Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği ve antlaşma imzalandığı yazılmıştır. Bahsi geçen antlaşma "30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması" olmuştur. Kafkas Komutanlığı ise Başkomutanlık makamına henüz bu hususta bir bilgi gelmediği ve burada yapılan savaşın müstakil Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti ile yapılmakta olduğunu ve bu antlaşma ile bir ilgilerinin olmadığı yanıtı verilmiş ve Mahaçkale'yi boşaltmaları istenmiştir. Neticede gerçekleşen çarpışmalarda 8 Kasım 1918'de Mahaçkale de kurtarılmıştır. Biçerakov ve birlikleri çok ağır kayıplar vererek gemilerle İran'a doğru kaçmıştır.⁸⁹

Kuzey Kafkasya'da harekâtı başarıyla sürdüren 15. Piyade Tümeni, Dağıstan'da düşman birliklerine karşı savaşmıştır. Ayrıca Türk askeri kuvvetleri, bölgedeki çetin tabiat şartlarıyla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Dağıstan'da Türk ordusu ile Dağlı birliklerine karşı savaşan düşman kuvvetleri, esas itibarıyla bir kısmı İngiliz ve Rus, büyük çoğunluğu ise Rus Kazakları, yerli halk ve Ermenilerden oluşmuştur.⁹⁰ Fakat Türk ordusunun Kuzey Kafkasya'ya girmesiyle, buradaki işler düzelmeye başlamış ve Dağıstan bölgesinde milli otorite tesis edilmiştir.⁹¹ Ancak Türk ordusunun daha sonra 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan dolayı Kafkasya'dan çekilmesiyle Azerbaycan ve Dağıstan'da yürütülen başarılı harekâtlar burada noktalanmıştır. Bu süreçten sonra Azerbaycan ve Dağıstan, Türk ordusunun bölgeden ayrılmasıyla birlikte tekrar düşman birlikleri tarafından işgal edilmiştir.

3. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Yenilgisi ve Mondros Ateşkes Antlaşması

Ekim 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonunun yaklaştığı belli olmaya başlamıştır. Kafkasya'ya özel önem veren Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya 3 Ekim 1918'de bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta, Almanya da dâhil olduğu halde yakında barış görüşmelerine başlanmasının muhtemel olduğu, barış görüşmelerinde milliyet esaslarına göre hak iddia edilmek lüzumu sebebiyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki durumunun güçlü olması ve özellikle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin takviye edilmelerinin gerektiğini haber vermiştir.⁹²

Enver Paşa 13 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta ise bu iki müstakil devletin ayakta kalabilmesi için "*Şarki Kafkas Hükümeti*" adı altında birleşerek bir İslam hükümeti oluşturmalarını ya da acilen konfederasyona gitmelerini sağlayacak önlemlerin alınması talimatını vermiştir. Nuri Paşa bu doğrultuda çalışmalara başlamış fakat Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin Sünni, Azerbaycan'ın ise Şii olması bu birleşmenin gerçekleşmesine engel olmuştur.⁹³

Enver Paşa, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlıklarının İtilaf Devletlerine kabul ettirilmesi hususunda teşebbüslerde bulunması için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya talimat verilmesini, Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya bildirmiştir. Gümrü'de bulu-

⁸⁸ Akgüller, 2019: 123.

⁸⁹ Kumuk, 2004: 126.

⁹⁰ Görüryılmaz, 2015: 466-468.

⁹¹ Akgüller, 2019: 123.

⁹² Özer, 2005: 94-95.

⁹³ Yüceer, 2016: 52.

nan Halil Paşa'nın 16-17 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya haber verdiğine göre Enver Paşa onun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının İtilaf Devletleri tarafında tanınmasının temini hususunu sadece Azerbaycan Başbakanı ve güvenilir birkaç kişiyle gizlice görüşülmesini sonra Tahran'a birisini yollayarak İngiliz ve Amerikan konsoloslarıyla görüşülmesini talep etmiştir. Enver Paşa'ya göre Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlıkları onaylanırsa kendilerinin tarafsız kalacakları bu konsoloslara bildirilmelidir. Şayet konsoloslar razı edilmezse biraz daha uygun davranarak bağımsızlıklarının tanınması halinde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Bolşeviklere karşı İtilafçılarla beraber hareket edeceklerini haber vererek bu devletlerin bağımsızlıklarının İtilaf hükümetlerince onaylanması için çalışılmalıdır. Bir yandan İngilizlerle görüşülürken, Bolşeviklerle de görüşülmeye çalışılması, Bolşeviklerin Kuzey Kafkas - Dağıstan bölgelerinden temizlenmesi mümkün görülmüştür. Ancak İstanbul'a sevki emredilmiş kuvvetlerin sevkine zarar gelmemelidir.⁹⁴

Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) görevinden istifa edecek olan Enver Paşa, 15 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya Harbiye Nazırı olarak son emirlerini vermiş, mevcut vaziyeti ve yapılması gerekenleri belirtmiştir.

“Belki zahiren Azerbaycan'dan ve Kafkasya'dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Böyle bir halde Azerbaycan ve Şimali (Kuzey) Kafkasya'nın kendi kuvvetlerine istinat zamanı gelecektir. Binaenaleyh Kafkasya'da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın kendi kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu kuvvetleri esas ittihaz ile hem bunları genişleterek hem de yeni teşkilat yaparak bu suretle kuvvetlendirmeye bakmalıdır. Ermenilerle artık iyi geçinmeye gayretle sulh müzakeresinde onlarla birlikte istiklalleri için çalışmak lazımdır. Orada çalışacak zabitan ve saire Azerbaycan tebaası olarak kalsın ve hükümet çekilmek emri verse bile orada kalmak üzere tertibat ittihaz edilsin. Rus esliha ve cephanesinden olmak üzere Azerbaycan'a mümkün mertebe çokça silah ve saire gönderilsin. Oradaki adli ve maarif ve saire teşkilatı için silah altındaki bu cins memurlardan Şark Orduları Grubu kâfi miktarda oraya gönderilmelidir”.⁹⁵

Enver Paşa'nın istifasının ardından 14 Ekim 1918'de yeni hükümeti kuran Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın ateşkes müzakerelerine başlamak için ilk el attığı olaylardan biri de Kafkas meselesi olmuş ve “*Kuzey ve Güney Kafkas Ordularının kaldırıldığını ve Brest-Litovsk Antlaşması haricinde olarak işgal edilen Kafkas aksamının 24 Ekim 1918'den itibaren 6 hafta içinde boşaltılması*” nı isteyen emrini yollamıştır. Bu talimat 11 Kasım 1918'de Nuri Paşa tarafından Kuzey Kafkas Komutanlığına iletilmiş ve Petrovsk cephesindeki Osmanlı birliklerinin Batum'a nakline başlanması talep edilmiştir.⁹⁶

Ayrıca Harbiye Nezareti'nin 26 Ekim 1918'de 5236 numaralı diğer bir emrine göre ise Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da hizmet etmek arzusunda olan subay ve askerler kalabilecektir. Buldukları yerlerde kalmak isteyenlerle 3 yıl için kontrat yapılacak ve bir seneden önce bu kontrat fesh edilmeyecektir. Her yıl iki ay izin verilecek ayrıca ailelerin nakil masrafları da karşılanacaktır. Bunun haricinde diğer kalanların Türkiye'deki her türlü hakları muhafaza edilecektir. Bu durum üzerine Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Komutanlığı'nı ve Yusuf İzzet Paşa ise Kuzey Kafkas Ordu Komutanlığı'nı kabul ederek Kafkasya'da kalmaya karar vermişlerdir. Birçok subay ve asker dahi kalmak için müracaat etmeye başlamıştır.⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine doğru İtilaf Devletleri'nin durumu hiç iç açıcı değildir. Rusya'da oluşan Bolşevik İhtilali sonucu Rusların savaştan çekilme kararı alması, Sırbistan'ın yenilmesi, İtalya'nın Caporetto hezimetini ve Romanya'nın mağlubiyeti İtilaf Devletleri'ni son derece büyük bir sıkıntıya sokmuştur. Aynı zamanda savaşa katılan ülkelerin halkları da yıllardır süren savaşın sonunda artık bitip tükenmiştir. Artık her iki taraf için de barış kaçınılmaz olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde “*Wilson*

⁹⁴ Bal, 1996: 204.

⁹⁵ Özer, 2005: 95.

⁹⁶ Bal, 1997: 89.

⁹⁷ Bal, 2014: 228.

İlkeleri" olarak tarihe geçen ve savaşın bitmesinde mühim rol oynayan 14 maddeden oluşan çözüm önerisini dünya kamuoyuna duyurmuştur. Wilson ilkeleri herhangi bir koşula fırsat vermeden barış antlaşmasının yapılmasını öngörmüştür. Daha sonra Paris Barış Konferansı'nda galip sıfatıyla bulunan İtilaf Devletleri bu ilkelere çok fazla riayet etmemiştir.⁹⁸

Osmanlı Devleti Çanakkale Cephesi'nde ve Kafkasya'da mühim başarılar elde etmiştir. Ancak diğer cephelerde ağır yenilgiler almış ve dört yıldır süren savaş Osmanlı Devleti'ne hem ekonomik hem de sosyal açıdan büyük zarara uğratmıştır. Aynı zamanda 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rusya'yı da büyük devlet yapan özellikleri elinden alınmıştır.⁹⁹

Ateşkes için müzakerelere başlayacak olan Ahmet İzzet Paşa, Kafkasya'dan çekilerek hiç olmazsa Brest Litovsk Barış Antlaşması ile alınmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u elde tutmayı umut etmiştir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti, 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla doğu bölgesindeki topraklarını "*Elviye-i Selase*" (Üç vilayet: Kars, Ardahan ve Batum'u) istiladan kurtarmış ve hâkimiyeti altına almıştır.¹⁰¹ Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin Bolşevik idaresini tanımamaları istiklallerini ilan etmesi üzerine bu durumdan yararlanarak Bakü petrolünü ele geçirmek için harekete geçmiştir. Buradaki maksat, Orta Asya'ya ulaşarak bölge ahalisinin desteğini alıp, Pan-Türkist bir devlet kurmak olmuştur. Filhakika bu harekât başarılı olmuş, Eylül 1918'de Türk orduları Bakü'ye girmeye muvaffak olmuştur. Buradan daha ileriye gidilecekken, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan resmen çekilmiştir. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin 624 yıllık tarihinin son savaşı olmuştur.¹⁰²

3.1. Mondros Ateşkes Antlaşması - 30 Ekim 1918

Büyük güçlere ve ikmal yetersizliğine rağmen inatla cephelerde direnen Osmanlı İmparatorluğu, Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda Agamemnon Zırhlısı'nın üzerinde Amiral Calthorpe'un sunduğu barış koşullarını aynen kabul etmiş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanarak ateşkes emri iki tarafça kabul edilmiştir. Bu esnada, aceleci ve şahsi kararlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokan İttihat ve Terakki önderleri, ateşkesin ardından İngilizlerin İstanbul'a geleceğini düşünüp hemen partiyi dağıtma kararı almış ve ülkeyi terk etmişlerdir.¹⁰³

25 maddeden meydana gelen ateşkes metnindeki hükümlere bakıldığında ateşkes antlaşması olması sebebiyle çoğunluğu askeri olmuştur. Ayrıca antlaşmayı imzalayan taraflar ise İngiltere tarafından Amiral Arthur Calthorpe, Osmanlı Devleti tarafından ise Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Kaymakamlarından Sadullah Beyefendi olmuştur.¹⁰⁴

Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun hudutlarıyla alakalı olarak tek bir maddeye yer verilmiştir. Bu madde de, İran'ın kuzeybatısında ve Güney Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan evvelki sınırlara çekilecek olmasıdır. Ancak doğrudan hudutlarla ilgili olmayan 7. ve 24. maddeler gelecekte Osmanlı topraklarının işgaline sebep olabilecek nitelikte olmuştur. 7. madde, müttefiklerin güvenliklerini tehdit edecek bir durum söz konusu olduğunda ülkenin herhangi bir stratejik noktasının işgal edilmesine

⁹⁸ Mustafayev, 2015: 66-67.

⁹⁹ Best, Hankımaki, Maiolo and Schulze, 2012: 43.

¹⁰⁰ Bal, 1996: 205.

¹⁰¹ Kılıç, 1994: 407.

¹⁰² Mustafayev, 2015: 67.

¹⁰³ Aksanyar, 2008: 5-6.

¹⁰⁴ Erim, 1953: 519.

imkân tanımıştır.¹⁰⁵ 24. maddenin Türkçe metninde “*Vilayat-ı site*”, yani *altı vilayet* terimi kullanılmakta iken antlaşmanın asıl geçerli olan İngilizce metninde ise “*Six Armenian vilayets*” ifadesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki altı vilayette (Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) herhangi bir karışıklık çıkması halinde İtilaf Devletlerinin işgal hakkı bulunduğunu hükme bağlamıştır ki bu madde Doğu Anadolu’da bir Ermenistan kurulmak istendiğini açıkça belli etmiştir.¹⁰⁶

Mondros Ateşkes Antlaşması’nın özellikle Kafkaslar ve Azerbaycan ile ilgili maddelerine bakalım olursak, 11. madde, İran’ın şimal-i garbi kısmındaki kuvve-i Osmaniye’nin hemen savaştan önceki sınır gerisine celbi konusunda önceden ita edilen talimat yerine getirilecektir. Maverayı Kafkas’ın önceden kuvve-i Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi icra edildiğinden kısm-i mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek istenirse tahliye olunacaktır.

15. madde, Bütün hutut-u hadidiyeye İtilaf denetleme subayları görevlendirilecektir. Bunlar meyanında elyevm Hükümet-i Osmaniye’nin taht-ı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hutut-u hadidiyesi aksamı dâhildir. Özellikle bu Kafkas hududu serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının taht-ı idaresine va’z edilecektir. Halkın ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. Bilhassa bu maddeye de Batum’un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü’nün işgaline muteriz bulunmayacaktır.¹⁰⁷

Antlaşmanın hükmü gereğince Osmanlı ordusunun Kafkasya’dan çekilmesi icap etmiştir. Çekiş antlaşma metninde zaten açıkça ifade edilmiştir. Elviye-i Selase’nin vaziyeti de diğer bölgelere göre daha farklı olmuştur. Bu bölge Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile serbest kalmış ve daha sonra yapılan halk oylaması ile Osmanlı Devleti’ne dâhil olmuştur.¹⁰⁸

11 Kasım 1918’de İngilizler, Osmanlı Devleti hükümetine Mondros Ateşkes Antlaşması’nın 11. maddesine ek bir metin yollamışlardır. Bu metinde Osmanlı Devleti’nin Kafkaslarda savaş öncesi (1914) sınırlarına geri çekilmesi gerekiyordu ki bu şartlarda Kars, Ardahan ve Batum’un (Elviye-i Selase) da boşaltılması gerekmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca Türk askerlerinin Kuzey Kafkasya’da ve Azerbaycan’da herhangi bir şekilde kalmalarının kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Bu emrin Halil Paşa’ya, Nuri Paşa’ya ve Ahmet Paşa’ya bildirilmesini, Kafkas İslam Ordusu’nda görevli olan askerlerin geri çağırılması ve geri çekilme işlemlerinin ne zaman sonlanacağı hususunda bilgi verilmesini talep etmişlerdir. Elviye-i Selase ile ilgili hususta bölge halkının çoğunluğunun Türk olması sebebiyle Osmanlı Devleti hükümeti rahat tavır takınmıştır. Fakat İngilizlerin bölgeden geri çekilme isteği yerli halkı dikkate almadan gerçekleştirilmesi antlaşmayı açıkça ihlal etmeleri anlamına da gelmektedir.¹¹⁰

4. Bolşeviklerin Kafkasya’yı İşgal Etmesi ve Kafkas İslam Ordusu’nun Geri Çekilişi

Antlaşmanın imzalandığı esnada karargâhı Bakü’de bulunan Kafkas İslam Ordusu’na bağlı 15. Kafkas Tümeni Petrovks’ta, 36. Kafkas Tümeni de Bakü’de bulunmaktadır.¹¹¹ Mondros Ateşkes Antlaşması’nın şartlarının iletişim araçlarının yetersizliği sebebiyle birliklere haber verilmesi gecikmiştir. 9. Ordu Komutanlığı’ndan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’na yollanan 5 Kasım

¹⁰⁵ Öztürk, 2006: 272.

¹⁰⁶ Aksanyar, 2008: 6.

¹⁰⁷ Erim, 1953: 521-522.

¹⁰⁸ *Elviye-i Selase*: Üç sancak: Kars, Ardahan ve Batum, bölgede yapılan referandum sonucu 14 Temmuz 1918’de Osmanlı Devleti’ne katılmıştır (Detaylı bilgi için bkz. Arslan, 2019: 106).

¹⁰⁹ Boşaltılan yerler işgal edilmiş ancak daha sonrasında Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan “Milli Mücadele” sırasında doğu cephesinde Ermenilere karşı büyük zaferler kazanılarak, Sarıkamış, Kars ve Gümrü tekrar ele geçirilmiştir. Böylelikle Ermeniler barış yapmak zorunda kalmışlardır (2/3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması). Türkiye ile Sovyet Rusya arasında da 16 Mart 1921’de Moskova Antlaşması imzalanmış ve bununla Batum ve çevresi hariç Ardahan ve Kars vilayetleri tamamen Türkiye’de kalmıştır. Böylece Brest Litovsk Barış Antlaşması’nın ilgili maddeleri de korunmuştur (Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, 1994: 456).

¹¹⁰ Askarova, 2003: 61-62.

¹¹¹ Türkmen, 2001: 625.

1918 tarihli 5412 numaralı yazı ile Mondros Ateşkes Antlaşması'nın koşulları haber verilmiştir. Nuri Paşa da 11 Kasım 1918 tarihinde Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Bey ile yolladığı emirle 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'e Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığını ve Kafkasya'nın tahliyesini bildirmiştir.¹¹²

Enzeli'de bulunan İngiliz Komutanı General Thomson, 12 Kasım 1918 tarihinde Bakü'ye bir heyet yollayarak şehrin 17 Kasım 1918'de saat 10.00'da işgal edileceğini, bu sebepten Bakü'nün boşaltılmasını, Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan resmi olarak talep etmiştir. İngiliz heyeti Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra devam ettirilen Mahaçkale tarruzu ve bölgenin ele geçirilmesini ateşkes şartlarının ihlali olarak gördüklerini ifade ederek, 17 Kasım 1918'de saat 10.00'dan sonra Bakü'de ve bölgede kalan Türk askerlerinin esir edileceğini haber vermiştir. Nuri Paşa ise İngilizlere verdiği cevapta, Bakü'nün işgal edilmesi hususunu Azerbaycan hükümetiyle konuşmaları gerektiğini belirtmişse de General Thomson böyle bir hükümeti tanımadıklarını söylemiştir.¹¹³ Ayrıca General Thomson, Bakü'ye Rus ve Ermeni askeri sokmayacağına dair Türk heyetine söz de vermiştir.

Nuri Paşa bu yaşananlar üzerine, 17 Kasım'a kadar Dağıstan'daki birliklerin taşınmasının imkânsız olduğunu ifade ederek, verilen sürenin 26 Kasım'a kadar uzatılmasını talep etmiştir. İngiliz General Thomson, taşınma işleminin verilen sürede tamamlanması hususunda ısrar ettiyse de sonraları Bileceri İstasyonu'ndan asker taşıyan trenlerin geçişine izin verilebileceğini belirtmiştir. Azerbaycan'da bulunan Türk askeri kuvvetleri ve karargâhları, Hırdalan'da toplanmaya başlamıştır. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, görevinden istifa ederek Azerbaycan ordusunda görev almayı kabul etmiştir. Haliyle Kafkas İslam Ordusu lağvedildiği için Nuri Paşa emir ve komutayı 5. Kafkas Piyade Tümeni Komutanı Mürsel Paşa'ya devretmiştir. Böylelikle Mürsel Paşa, Azerbaycan'daki Osmanlı askeri birliklerinin komutanı olmuştur.¹¹⁴

16 Kasım 1918'e kadar güvenliğin sağlanması için ayrılan 13. Kafkas Alayı dışındaki tüm Osmanlı kuvvetleri Gence'ye gitmek üzere Bakü'den ayrılmışlardır. 17 Kasım 1918'de 13. Kafkas Alayı, General Thomson idaresindeki İngiliz birliğine şehri teslim ettikten sonra ahalinin göz yaşları arasında hüzünlü bir uğurlamayla Gence'ye gitmek üzere Bileceri İstasyonu'na gitmiştir. Gence'ye ulaşan Türk birliklerine Gence Belediyesi tarafından ziyafet verilmiş ve pek çok devlet erkânı tarafından Türk komutanlarına ve askerlerine teşekkürlerini bildirmişlerdir. Yemekte Ahmet Ağaoğlu komutanlara hitaben çok anlamlı konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Ağaoğlu, *"Azerbaycan'a gelen Türk ordusunu erkek ve Azerbaycan'ı kıza benzetmiş, bu erkek ve kızın birleşmesinden bir çocuğun doğduğunu belirterek, bu çocuğu Osmanlı Devleti'nin bir anne şefkatiyle besleme ve büyütmeye ahdedtiğini belirtmiştir"*.¹¹⁵

17 Kasım 1918 tarihinde İngiliz gemileri ile Çarlık Rusya'sının bayrağını taşıyan filo Bakü Limanı'na gelmiştir. General Thomson'ın beraberinde 1200 civarında İngiliz askeriyle Dağıstan'ın kuzeyine çekilen Biçerakov idaresindeki Çar ordusundan bir alay kadar Rus Kazağı ve birkaç yüz Ermeni askeri vardır. Böylelikle General Thomson daha önceden Bakü'ye Rus ve Ermeni askeri sokmayacağına dair Türk heyetine verdiği sözü de tutmamıştır. Aynı gün Bakü'nün üzerinde dolaşan Rus uçakları halka bildiriler atarak, Bakü'nün anavatana yeniden kavuşmasını kutlamıştır.¹¹⁶ General Thomson, savaşın sona erdiğini ve barışı sağlamak için geldiğini ifade etmiştir. Ancak iki gün sonra ilan ettiği bildirmede, zafere büyük katkısı olan Rus halkına şükran borcu için ve Rusya'dan koparılmış Kafkasya'nın düşmandan boşaltılması

¹¹² Karaköse, 2010: 243.

¹¹³ Özer, 2005: 104.

¹¹⁴ Görüryılmaz, 2015: 487-488.

¹¹⁵ Yüceer, 1995: 223-224.

¹¹⁶ Mehmetzade, 1991: 99.

için Ufa'da oluşturulan Rus hükümetine yardım için geldiklerini söylemişlerdir.¹¹⁷ Bu izah Müslüman halkı hayal kırıklığına uğratmıştır. Ayrıca İngilizler Bakü'ye geldiklerinde yeni oluşturulan 1500 kişilik Azerbaycan ordusunun ise 500 kişisi Bakü'de kalanı ise Azerbaycan'ın farklı yerlerinde görev yapmak için gitmiştir.¹¹⁸

Azerbaycan hükümeti, bu beyanname üzerine bir nota vererek General Thomson'ı protesto etmiştir. Bakü'ye İngilizlerin gelmesiyle birlikte Ruslar ve Ermeniler sevinç içerisindeyken, Türkler kederli ve düşünceli bir hale bürünmüşlerdir. Birkaç gün sonra Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski, General Thomson ile sert ve tartışmalı geçen bir görüşme yapmıştır. Sonunda iki tarafın da kabul ettiği bir anlaşma gerçekleşmiştir. Bu yeni duruma göre, yönetim Azerbaycan hükümetinde olacak, şehirde yalnız İngiliz askeri kalacak, Rus birlikleri Azerbaycan'ı terk edecek, Azerbaycan ordusu Bakü'ye girmeyecek, asayiş polis kuvvetiyle sağlanacak ve Azerbaycan dâhilinde Osmanlı ordusu kalmayacaktır. Her iki taraf da antlaşmaya bağlı kalmışlardır.¹¹⁹

Bu esnada Kuzey Kafkasya'da Türk ordusunun tahliyesi de 12 Kasım 1918'de başlamıştır.¹²⁰ İtilaf Devletleri'nin Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için bir heyet Bakü'ye yollanmıştır. Heyete verilen cevapta Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'nin geleceğinin Paris Barış Konferansı'nda ele alınacağı belirtilmiştir. Bu süreçte İstanbul'da bulunan İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Milne de Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmeye çalışan General Denikin'in yanında yer almış ve ona mühimmat konusunda büyük yardımlar etmiştir. General Denikin Kuzey Kafkasya'nın kuzey bölgesinden Bolşeviklere yenilince güneye yönelmiş ve Kuban, Stavropol, Vladikafkas vilayetlerini ele geçirmiştir. Karaçay, Çerkes, Kabardey ve Osetin bölgelerine girmiştir. Sunçkale üzerine kuvvet göndermiştir. Bu gelişmeler üzerine Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti hükümeti istifa etmiştir. Yeni kurulan hükümet Paris'e Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ve haklarını savunmak için bir heyet yollamıştır. Fakat hem General Denikin'in askerleri hem de Bolşevikler, Paris Barış Konferansı'nın vereceği karardan evvel Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek için saldırıya geçmiştir. Kuzey Kafkasya halkı ile beraber hareket eden milli birlikler, Bolşeviklere ve General Denikin ordularına karşı şiddetli geçen mücadeleye girişmişlerdir.¹²¹ Ancak savaşmaktan yorgun düşen Kuzey Kafkasya halkı ve milli kuvvetler yer yer düşmana karşı muvaffak olsalar da kardeş ülke Azerbaycan'ın da yardımlarına rağmen bu bölge Bolşevik ve General Denikin ordusu tarafından işgal edilmiştir.

Bakü'de ve Dağıstan'da bu gelişmeler yaşanırken müttefiklerin baskıları nedeniyle yeni Osmanlı Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, daha öncesinden subay, astsubay ve erlerden talep edenlerin Azerbaycan ordusu saflarında hizmete geçmelerine ilişkin 27 Ekim 1918 tarihli Harbiye Nezareti kararını, 23 Kasım 1918'de yayınlanan yeni bir talimatla kaldırmak durumunda kalmıştır. 9. Ordu talimatına göre, Kuzey ve Güney Kafkaslardaki tüm subay, astsubay ve erlerin 30 Aralık 1918 tarihine kadar 9. Ordu Komutanlığı saflarına katılması gerektiği, emre uymayanların hakkında ise yasal işlem başlatılacağı ifade edilmiştir.¹²² Bu kesin emir üzerine hem hizmetinde buldukları hükümeti hem de kendi hükümetlerini zor durumda bırakmak istemeyen Nuri Paşa ve Yusuf İzzet Paşa da dönmeye karar vermişlerdir.¹²³

¹¹⁷ General Thomson'ın sözünü ettiği yönetim, Bolşeviklere karşı olan bir grup Rus ve Beyaz Rus kuvvetleri, Ural-Yayık Dağları'ndaki Ufa bölgesine çekilerek yeni bir hükümet kurduklarını ilan etmişlerse de başarılı olamamışlardır.

¹¹⁸ Karaköse, 2010: 249.

¹¹⁹ Karaköse, 2010: 249-250.

¹²⁰ Konak, 2017: 218.

¹²¹ Akgüller, 2019: 124-125.

¹²² Görüryılmaz, 2015: 492.

¹²³ Bal, 1996: 206.

Bu yeni talimata göre, 5. Kafkas Piyade Tümeni de yurda dönecektir. Mürsel Paşa, İngiliz Generale yolladığı yazıda, Türk askeri kuvvetlerin taşınmasına 19 Kasım'dan itibaren başlanacağını ve 5. Kafkas Piyade Tümeni ile 106. Kafkas Alayı'nın 24 Kasım 1918 akşamından önce Bileceri İstasyonu'ndan ayrılmış olacağını haber vermiştir. Dağıstan'daki kuvvetlerin taşınmasına ise 21 Kasım 1918'de başlanacağı ve son kafilenin 26 Kasım 1918 tarihinde Bileceri'den geçeceğini bildirmiştir. 5. Kafkas Piyade Tümeni ile 15. Piyade Tümeni askeri kuvvetlerinin tamamı Aralık 1918'in ilk haftasında Gürcistan'ı terk ederek Osmanlı Devleti'nin toprakları olan Batum'a ulaşmışlardır. Ancak Batum da İngilizlerin işgali altındadır. Burada Türk askeri birlikleri İngilizlerin baskısıyla karşılaşmışlardır. İngilizler anlaşma hükümlerine aykırı olarak Türk askerlerinin hafif ve ağır silahlarına, yiyecek, hayvan ve öteki imkânlarına da el koymuşlardır. Türk askerleri Batum'da perişan bir vaziyette kalmıştır. En sonunda komutanlar daha fazla beklemenin Türk askerine zarar vereceğini görmüş ve 28 Aralık 1918'de Türk askerlerinin Batum'dan hareket ederek anavatana ulaşmasına karar vermişlerdir.¹²⁴

Bu esnada Nuri Paşa da Aralık 1918'de birkaç arkadaşıyla beraber Gence'den ayrılarak Batum'a gelmiştir. Ardından kendisi Artvin, Ardahan üzerinden Kars'a oradan Trabzon'a ve buradan da İstanbul'a varmıştır. İstanbul'a geldiği zaman da polisler tarafından tutuklanmış ve İngilizlere teslim edilmiştir. Nuri Paşa, İngilizler tarafından 6 ay hapsedilmiş ve daha sonra Azerbaycanlılar ile Batumlular kendisini kaçırmışlardır. Nuri Paşa, kaçırılma hadisesinden sonra tekrar Bakü'ye dönmüştür.¹²⁵

1919 yılının Ocak ayının sonuna doğru Türk ordusu Kafkasya'yı terk etmiştir. Böylece Kafkas İslam Ordusu harekâtı sona ermiştir.¹²⁶ Bölgeden çekilen Türk birliklerinin yerine İngilizler ve General Denikin ordusu yerleşmiştir.¹²⁷

Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliye etmesi ve İngiliz ile Bolşevik askerlerinin bölgeye gelmesiyle Enver Paşa'nın Turan politikasını hayata geçirme düşleri bitmiştir. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak yaşına göre son derece büyük ve ağır olan bu sorumluluğu, bütün zorluklara ve kısıtlı imkânlarla rağmen en iyi şekilde yapmak için çabalamış, kısa sürede Azerbaycan'da ve Dağıstan'da son derece mühim muvaffakiyetler kazanmıştır. Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin asayişini sağlayarak, dünya devletleri içinde yer almasını sağlamıştır. Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Türkleri ve Kuzey Kafkas halkı için yaptıkları hiçbir zaman unutulmamıştır.¹²⁸

Sonuç

Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya gelerek göreve başlamasıyla beraber hemen Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması için çalışmalara başlamıştır. Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya gelişi Türkler tarafından sevinçle karşılanmıştır. Daha sonra yardım çağrısında bulunan Azerbaycan topraklarında Kafkas harekâtına başlanmıştır. Türk ordusu, Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı Azerbaycan'da amansız bir mücadeleye girişmiş ve pek çok yeri düşmandan temizlemiştir. Kafkas İslam Ordusu büyük başarılar elde ederek git gide Bakü'ye yaklaşmıştır. Birinci Bakü taarruzundan sonra ikincisi yapılmış ve sonunda 15 Eylül 1918'de Bakü alınmıştır. Bakü'nün kurtuluşu Türklerde ve Azerbaycan halkında büyük bir sevince sebep olmuş ve kutlanmıştır. Ermeni faaliyetlerinin devam etmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu'nun bir bölümü Karabağ'a Ermeni-Taşnak güçlerinin yaptığı kıyıma son vermek için harekete geçmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun diğer bir kısmı ise yardım çağrısında bulunan Kuzey Kafkasya'ya gitmiştir.

Kuzey Kafkasya bölgesinde de Türklere ve Müslümanlara karşı baskı ve şiddet had safhada olup, 11 Mayıs 1918'de istiklalini ilan eden Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti devlet

¹²⁴ Görürüymaz, 2015: 493-500-501-503.

¹²⁵ Karaköse, 2010: 254-259-260-264.

¹²⁶ Hasanov, 2004: 40.

¹²⁷ Konak, 2017: 219.

¹²⁸ Mustafayev, 2015: 103.

yetkilileri, Osmanlı Devleti ile 8 Haziran 1918'de imzaladıkları anlaşma uyarınca askeri yardım çağrısında bulunmuştur. Bu anlamda Çanakkale Grubu ve 14. Kolordu Komutanı Met Yusuf İzzet Paşa hem Kuzey Kafkas Kumandanı ve hem de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı hükümetinin siyasi ve askeri temsilcisi sıfatıyla bölgeye atanmıştır. Buradaki teşkilat çalışmalarından sonra Bolşevik ve İngiliz destekli Albay Biçerakov kuvvetlerine karşı Türk ordusu, Dağıstan harekâtını başlatmıştır. Çarpışmalar neticesinde Dağıstan'da pek çok bölge düşman işgalinden kurtarılmıştır. Azerbaycan harekâtında olduğu gibi Dağıstan harekâtında da Türk ordusu çok sayıda şehit vermiştir.

Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya'nın kuzeyinde ve güneyinde başarıyla yürüttüğü askeri harekâtlar devam ettiği esnada Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği haberi gelmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti de 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu antlaşmayla beraber Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yürüttüğü başarılı askeri operasyonları da burada noktalamak zorunda kalmıştır. Antlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddelerine göre ve İtilaf devletlerinin özellikle de İngiltere'nin baskısıyla Osmanlı Devleti'nden bölgedeki askeri birliklerini en kısa sürede çekmesi istenmiştir. Böylece Kasım 1918'de bölgede başlayan çekilme süreci Müslüman halkın gözyaşları içerisinde sürmüştür. Ocak 1919'da Türk ordusu Kafkasya'yı boşaltmıştır. Böylece Kafkas harekâtı sona ermiş, Enver Paşa'nın Turan politikası düşleri bitmiş ve bölgeden çekilen Türk ordusunun yerine de işgalci kuvvetler olan İngilizler ve General Denikin ordusu yerleşmiştir. Bu güçler arasındaki anlaşmazlıklar da daha sonradan bölgede Bolşeviklerin güçlenmesine yol açmıştır. Şöyle ki, İngilizlerin Kafkasya'daki her üç devleti tampon devlet gibi görerek onlara yardım etmesi Deniki'nin bununla ilgili fikirlerine ters düşmüştür. General Milne'nin bildirdiğine göre, Denikin ona, Kafkasya devletlerinin Rusya'dan ayrılmasını kesinlikle arzu etmediğini ve bu devletlerle ilişki halinde bulunmak istediğini ifade etmiştir.¹²⁹ Bu farklı politika Kafkasya devletlerinde İngilizlere olan güveni sarsmış ve sonuçta bölgenin tamamen Bolşeviklerin eline geçmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin düzenlediği Kafkas harekâtı bölgedeki büyük devletlerin çıkarlarına ters düşse de Kafkas halkına karşı yürütülen zulüm ve katliamların durdurulmasında ve barışın sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Yine bölgede Azerbaycan ile Dağıstan askerlerinin milledirilmesi, eğitilmesi ve ordu teşkilatının yapılanmasını oluşturmak için yoğun çaba harcanmıştır. Aradan uzun bir zaman geçse de Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesine düzenlediği bu önemli harekât, Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya halkı için her zaman önemini korumuş ve korumaya da devam edecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (1993), *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, Yayın No: 9, Ankara, 213-225.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR-HMŞ-İŞO), 124.16.04, "Osmanlı Devleti İle Kafkasya Cibaliyyun-ı İttihad-ı Hükümeti Arasındaki Barış Görüşmeleri ve Yapılan Anlaşmalar", Tarih: R-6-01-1334.

Diğer Kaynaklar

Abbasov, Eldar, (2019), "Bolşevik İhtilali Sonrası Rusya-Osmanlı İlişkileri", *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, Cilt I, (Ed. Hikmet

¹²⁹ Okur, 2017: 404.

Öksüz, Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Eylül, 31-57.

Ahmedov, Sebuhi, (2013), "Millet Size Müteşekkirdir... (Kafkas İslam Ordusu Tarafından Bakü'nün Kurtuluşununun 95. Yıldönümü)", *İRS Miras Dergisi*, 7, 24-31.

Akgüller, Hilal, (2019), *XX. Yüzyıl Başlarında Kafkas Halklarının Siyasi Mücadelesi Kapsamında Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi.

Aksanyar, Necati, (2008), "Emperyalizmin Kısıkcındaki Bir Milletten Yaşama Hakkının Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 İstanbul)", *Akademik Bakış*, 14, Nisan, 1-20.

Altunsoy, Yılmaz, (2019), "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 42-91.

Arslan, Nebahat, (2019), "Brest-Litovsk'tan Milli Mücadeleye Kars'ta Askeri ve Siyasi Gelişmeler", *İnternational Journal of Russian Studies (IJORS)*, No: 8/2, 104-121.

Askarova, Ayna, (2003), *Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Aydın Nurhan - Acar Ferhat, (2019), "Kafkas İslam Ordusu 5. Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa'nın Azerbaycan'daki Faaliyetleri", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya - 2*, (Ed. Emine İnanır, Osman Köse, Yasemin Ulutürk), Ankara: Berikan Yayınevi, 335-363.

Bal, Halil, (1996), *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

_____, (1997), "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1917-1918)", *Kafkas Araştırmaları III*, İstanbul: Çetin Matbaası, 29-91.

_____, (2014), *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul: İdil Yayıncılık, 2. Baskı.

Berzeg, Sefer E., (2003), *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922 I. Cilt Kafkasya Dağlıları Birliği'nin Kuruluşu*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Best, Antony. Hankımakı Jussı M., Maiolo Joseph A., and Schulze Kirsten E., (2012), *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, Çeviren: Taciser Ulaş Belge, Ankara: Siyasal Kitabevi, Eylül.

Budak, Mustafa, (2018), "İngilizler Osmanlı Ordusu'nun Fethini Engelleyemedi", *Derin Tarih*, 78, 50-56.

Cankorel, Ali Bilge, (2018), "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelede Kazım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolundaki Katkıları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 60, 25-72.

Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, (1959), C.1. 7 Kasım 1917 - 31 Aralık 1918. M.: GIPL. (Документы внешней политики СССР (1959), Том первый. 7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г. М.: ГИПЛ).

Erim, Nihat, (1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gasimov, Musa, (2001), "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, 7/1, 18-55.

Gökçe, Cemal, (1979), *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.

Görüryılmaz, Mustafa, (2015), *Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.

Göyüşov, Altay, (2012), “Kafkas İslam Ordusu’nun Dağıstan Harekâtı”, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 359-374.

_____, (2016), *Kuzey Kafkasya Dağlılarının Özgürlük Uğrunda Mücadelesi (1917-1920)*, (Çev. Sefer E. Berzeg), Ankara: Kuban Matbaacılık Yayıncılık.

Hasanov, Fariz, (2004), *Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1922)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi.

İsgenderov, Anar, (2018), “Kafkas İslam Ordusu Altın Şehri Nasıl Kurtardı?”, *Derin Tarih*, 78, 58-65.

Karaköse, Nejdet, (2010), *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği İle Nuri Paşa (Killigil)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.

Kılıç, Selami, (1994), *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.

Konak, İsmet, (2017), *Türkiye’nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Kumuk, Cem, (2004), *Kafkasya Aydınlik Günlerini Arıyor...Neredesin Prometheus?*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Kurat, Akdes Nimet, (2011), *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kürkçüoğlu, Erol, (1994), *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.

Mehmetzade, Mirza Bala, (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Mustafayev, Beşir, (2013), “Türk İslam Ordusunun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30, 17-40.

Mustafayev, Söhrab, (2015), *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan’ın Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Okur, Mehmet, (2017), “Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere’nin Rusya ve Kafkasya Politikası”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/ Special Issue on Caucasia ISSN: 2149-953, 393-416.

Önal, Selçuk, (2007), “(15 Eylül 1918) Kafkas İslam Ordusu ve Sovyet Yönetiminin Bölgedeki Etkinliği”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 55/372, Ağustos-Eylül-Ekim, 7-9.

Özer, İsmail, (2005), *Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi.

Öztürk, Cemil, (2006), “Mondros Mütarekesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 271-273.

Qasımlı, Musa, (2018), “Osmanlı’nın Son Zaferi”, *Derin Tarih*, 78, 44-49.

Süleymanov, Mehman, (2012), "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlık Ve Seferberlik Durumu", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 205-237.

_____, (2012a), "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 261-295.

_____, (2014), *Nuru Paşa ve Silahdaşları*, Bakı.

Şahin, Enis, (1996), *Türkiye ve Maveraya-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi.

Şimşir, Bilal N., (2012), "Kafkas İslam Ordusu'nun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", *İRS Miras Dergisi*, 3, 34-38.

Trumpner, Ulrich, (1968), *Germany and The Ottoman Empire (1914-1918)*, Princeton University Press.

Türkmen, Zekeriya, (2001), "30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11, 615-632.

_____, (2018), "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak, Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, 119/235, Temmuz-Ağustos, 23-48.

_____, (2018a), "100 Yıllık Kardeş Kömeği, Kafkas İslam Ordusu'nun Zafer Yürüyüşü -2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 382, 48-53.

Yaqublu, Nesiman, (2010), *Bakının Qurtuluşu*, Bakü: Işıklı Baskı.

Yüceer, Nasır, (1995), *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi.

_____, (2012), "Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Harekâtı", *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu*, (Ed. Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 303-318.

Yüceer, Saime, (2016), *Milli Mücadele Yıllarında Ankara - Moskova İlişkileri*, İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Под ред. Г.А. Аликберова, (1960), *Борьба за победу и упрочение Советской власти в Дагестане / Махачкала*, С. 194.

Вагабов М.В, (1998), *Кара Караев*. Махачкала, С. 25.

Гаджиев А.-Г., (1992), *Горская Республика 11 мая 1918 года (историческая правда и вымыслы) // Сборник материалов 1-й научно-практической конференции «История горских народов Кавказа (1917-1920 гг.) и независимая Горская Республика 11 мая 1918 года»*. Махачкала, 18-19 мая г. С. 25.

Гусейнов Г.М., (2009), *Борьба мировых держав за влияние в Дагестане в 1914-1921 годы // Вестник Дагестанского научного центра*. Махачкала. № 35. С. 33.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, (1919), Журнал совещания представителей Грузинской Республики, Краевого Кубанского Правительства и Добровольческой армии. От 25 сентября 1918 года. Тифлис: Типография Правительства Грузинской Республики, С. 392 (Dokumenti i materialı po vneşnoy politike

Zakavkazya i Gruzii (1919), Jurnal soveşaniya predstaviteley Gruzinskoj Respubliki, Krayevogo Kubanskogo Pravitelstvo i Dobrovolçeskoj armii. Ot 25 sentyabrya 1918 goda. Tiflis: Tipografiya Pravitelstvo Gruzinskoj Respubliki, S. 392).

Дополнительный договор между Оттоманской Империей и Грузинской Республикой, Батум, от 4 июня 1918 года, (1918), Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. С. 357-363. (Dopolnitelny dogovor mejdu Ottomanskoj İmperii i Gruzinskoj Respublikoy, Batum, ot 4 iyunya 1918 (1918), Dokumenti i materialı po vneşnoy politike Zakavkazye i Gruzii. S. 357-363).

Енукидзе Д. Е., (1954), Германо - турецкая интервенция и ее крах а Закавказье // Указ. Соч. Тбилиси. с. 62-131 (Enukidze D.E. (1954), Germano-turetskaya interventsiya i yeo krax v Zakafkazye // Ukaz.soc. S. 62-131).

Кашкаев Б., (1964), Красная армия в Дагестане. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, С. 60-62.

Мамулия Г., (2013), Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г. // Nowy Prometeusz. № 5. GrudzienЦ. P. 125-158. (Mamulia G. (2013), Kavkas i derjavi Çetvernogo soyuza v 1918 g. // Nowy Prometeuzs. N: 5. GrudzienU. P. 125-158).

Письмо Баммату от А.М.-Чермоева, (1918), С. 9 // Письмо написано от руки, на 12 страницах, и датировано 14 июля 1918 года. Из Тифлиса. Из личного архива Г. Баммата. (Pismo Bammatu ot A.M.Çermoyeva (1918), S. 9// Pismo napisano ot ruki, na 12 stranitsax, i datirovano 14 iyulya 1918 goda. İz Tiflisa. İz liçnogo arhiva G.Bammata).

Письмо Г. Баммату, (1918), От Зубайра Темирханова из Тифлиса 14 июля 1918 года. С. 2-3 // Письмо на 4 страницах, рукопись, датировано и подписано им самим. Из личного архива Г. Баммата.

Письмо генерала фон Лоссова на имя Председателя Закавказской делегации (т.у.), Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. С. 278. (Pismo generala fon Lossova na imya Predsedatelya Zakavkazkoj delegatsii (t.y.), Dokumenti po vneşnoy politike Zakavkazya i Gruzii. S. 278).

Письмо Х. Арсамакова Г. Баммате, (1918), Письмо от руки написанное, на бланке отеля Adlon (Берлин) на 4 страницах, датировано от 5 августа 1918 года. Из личного архива Г. Баммата. (Pismo h.Arsamakova G.Bammate (1918), Pismo ot ruki napisannoe, na blanke otelya Adlon (Berlin) na 4 stranittsah, datirovano ot 5 avgusta 1918 goda. İz liçnogo arhiva G.Bammata).

Приказ Военного Диктатора Дагестанской области, (1918), № 8 от 29 октября 1918 г. Гор. Т.-Х.-Шура // ГАРФ. Ф. Р-10073. Оп. 2. Д. 1084. Л. 1-3.

Приказ Правительства Республики Союза Горцев на Кавказе, (1918), № 2, от 29 октября 1918 года. Темир-Хан-Шура // ГАРФ. Ф. Р-10073. Оп. 2. Д. 1084. Л. 1-3. Листовки с приказами председателя правительства Республики Союза горцев Северного Кавказа Абдул Меджида Чермоева о мерах по освобождению территории Дагестана от лиц и организаций, препятствующих получению независимости, об организации эвакуации с территории Дагестана лиц других национальностей (из коллекции Русского заграничного исторического архива, Прага).

Документы внешней политики СССР, (1959), Т.1. М. Русско-германский добавочный договор к Мирному договору между Россией, с одной стороны, и Германие, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией - с другой 27 августа 1918 г. Док. 319, с. 442-443.